

Ε. Δεληγιάννη-Δωρή

ΙΣΤΟΡΗΜΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΜΗΝΟΛΟΓΙΟΥ ΤΟΥ ΣΥΜΕΩΝ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ¹

(Ταξινόμηση τών χειρογράφων - Έκδόσεις τού Μηνολογίου)

Εισαγωγικά

Ο Συμεών ο Μεταφραστής² πρέπει να γεννήθηκε, όπως δέχεται η σημερινή έρευνα, στα χρόνια του Αυτοκράτορος Λέοντος ΣΤ' (886-912), στις αρχές του 10ου αι. Στο δεύτερο μισό του 10ου αι. τον βρίσκουμε Λογοθέτη στο Βυζάντιο. Σ' αυτόν τον Συμεών, Μάγιστρο και Λογοθέτη, αποδίδεται μία χρονογραφία που φτάνει μέχρι το έτος 948. Σαν σπουδαιότερο έργο του όμως θεωρείται το Μηνολόγιο που περιλαμβάνει 148 βίους σε έορτές Ἁγίων γιὰ όλους τούς μήνες τού χρόνου.³ Οι βίοι Ἁγίων που περιλαμβάνονται στο Μηνολόγιο τού Συμεών είναι σε πολλές περιπτώσεις κείμενα παλιά ήδη γνωστά, που μπήκαν όπως ήταν στο νέο Μηνολόγιο, άλλοι πάλι θα πρέπει να γράφτηκαν στην εποχή του, ίσως από τον ίδιο. Οι περισσότεροι βίοι έντοτοις αποτελούν «μεταφράσεις», σύμφωνα με το περιεχόμενο που έχει ο όρος στη Ρητορική, δηλ. «έναλλαγή τών λέξεων κατά τὸ ποσὸν ἢ πλείονων ἢ ἐλαττόνων μετὰ ρητορικοῦ κάλλους γινομένη».⁴ Τούς βίους αὐτούς ὁ Συμεών τούς ἐπεξεργάστηκε γλωσσικὰ σύμφωνα με τις προτιμήσεις τῆς ἐποχῆς του, ἄλλοτε συμπύσσοντας καὶ ἄλλοτε ἐπεκτείνοντας τὸ κείμενο, χωρίς ὅμως νὰ ἐπεμβαίνει στὸν ἱστορικὸ πυρήνα τῆς διήγησης.

Τὸ ἔργο τού Μεταφραστῆ, ὅπως φαίνεται, εἶχε χαρακτῆρα ἐπιλογῆς καὶ ἀνανέωσης τῆς ἀγιογραφικῆς παράδοσης στὸν 10ο αι.: ἴσως τὴν πρωτοβουλία γιὰ τὴν δημιουργία τού νέου συντομειμένου Μηνολογίου νὰ εἶχε ὁ Πορφυρογέννητος (913-959), ὁ ὁποῖος θὰ ἔδωσε τὴν ἐντολὴ στὸν

1. Ἀντικείμενο τού ἀρθροῦ αὐτοῦ αποτελοῦν τὰ εἰδικότερα προβλήματα που ἀφοροῦν στὰ εἰκονογραφημένα χφ τού Μεταφραστῆ. Τὰ προβλήματα αὐτὰ εἶναι συναρτημένα με τὸ γενικότερο θέμα τῆς εἰκονογράφησης τού Μηνολογίου στὰ χειρόγραφα, τις τοιχογραφίες καὶ τις εἰκόνες, με τὸ ὅποιο ἀσχολήθηκα κατὰ τὴν διάρκεια τών ἐτῶν 1978-80 στο πλαίσιο μιᾶς ἐκτεταμένης μελέτης γύρω ἀπὸ τὸ Μηνολόγιο, που θὰ περιληφθεῖ στὸ λ. *Menologiois* τού *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἐκτίθενται μερικὰ ἀπὸ τὰ συμπεράσματα στὰ ὅποια κατέληξε ἡ μελέτη ἐκείνη.

2. Βλ. Ν. Τωμαδάκη, «Εἰς Συμεῶνα τὸν Μεταφραστῆ», *ΕΕΒΣ* 23 (1953) 113-138· Η.-G. Beck, *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München 1959, 570 ἐπ. Τὸ ἔτος θανάτου τού Μεταφραστῆ τοποθετεῖται μετὰ τὸ 987, βλ. Ἄ. Μαρκόπουλου, *Ἡ Χρονογραφία τού Ψευδοσυμεών καὶ οἱ πηγές της*, Ἰωάννινα 1978, 16· Ehrhard, II 306 ἐπ.

3. Ehrhard, II 318-659· Η. Delehaye, "De Symeonis Logothetae Menologio", *Synopsis Metaphrastica*, *Bibliotheca Hagiographica graeca*, Bruxellis 1909, 269-292.

4. Γεωργίου Χοιροβοσκου, «Περὶ τρόπων» ἰδ', ἐκδ. Chr. Walz, *Rhetores graeci VIII* (1835) 812 ἐπ. Γιὰ τὴ γλώσσα βλ. Ν. Τωμαδάκη, ὀ. π. 137.

Συμεών να τὸ συντάξει, ὅπως ὑποθέτουν, χωρὶς πάντως οἱ πηγές να ἀποδεικνύουν τίποτα συγκεκριμένο.⁵

Αὐτὸ τὸ νέο Μηνολόγιο ποῦ ἐπεξεργάστηκε στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 10ου αἰ. ὁ Συμεών Μάγιστρος καὶ Λογοθέτης θὰ εἶχε εὐρύτατη ἀπήχηση στὴν ἐποχὴ του, ὅπως φανερῶνουν τὰ 700 περίπου σωζόμενα χειρόγραφα τοῦ κειμένου, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰ.⁶

Τὸ Μηνολόγιο ἀρχίζει μὲ τὴν 1η Σεπτεμβρίου, τὴν πρώτη τοῦ βυζαντινοῦ ἔτους, καὶ καλύπτει ὅλο τὸ χρόνο μέχρι τὴν 31 Αὐγούστου. Γιὰ κάθε μέρα τοῦ ἔτους ὁ Συμεών παραθέτει ἓνα μόνο βίο Ἁγίου, κατὰ κανόνα τοῦ πιὸ γνωστοῦ καὶ ἀγαπητοῦ τῆς ἡμέρας, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα βρίσκεται στὸν τίτλο τῆς ἡμέρας στὰ Μηναιᾶ,⁷ βιβλίο λειτουργικὸ, ποῦ χρησιμοποιεῖται στὸν Ὁρθρο, ὅπου διαβάζονται οἱ βίοι τῶν Ἁγίων συντετμημένοι στὴ μορφή τῶν συναξαρίων, συνοδευόμενοι ἀπὸ τὸν κανόνα πρὸς τιμὴν τοῦ Ἁγίου.

Τὸ ἔργο τοῦ Μεταφραστῆ μὲ τοὺς 148 βίους περιέχεται σὲ 10 τόμους: 1ος τόμος: Σεπτέμβριος μὲ 25 ἑορτές (ἡμέρες)· 2ος τόμος: Ὀκτώβριος, 27 ἑορτές· 3ος καὶ 4ος τόμος: Νοέμβριος, 27 ἑορτές· 5ος καὶ 6ος τόμος: Δεκέμβριος, 24 ἑορτές· 7ος καὶ 8ος τόμος: Ἰανουάριος, 20 ἑορτές· 9ος τόμος: Φεβρουάριος μὲ 8, Μάρτιος μὲ 3 καὶ Ἀπρίλιος μὲ 3 ἑορτές· 10ος τόμος: Μάιος μὲ 1, Ἰούνιος μὲ 3, Ἰούλιος μὲ 4 καὶ Αὐγουστος μὲ 4 ἑορτές.⁸

Ἐντύπωση προξενεῖ ἡ ἄνιση κατανομὴ τῶν ἑορτῶν στὴ διάρκεια ὅλου τοῦ ἔτους. Ἔτσι ἐνῶ γιὰ τοὺς μῆνες Σεπτέμβριο μὲ Ἰανουάριο, δηλ. τὸ πρῶτο ἐξαμῆνο τοῦ βυζαντινοῦ ἔτους, ἀφιερώνονται οἱ 8 τόμοι, στοὺς ὑπόλοιπους μῆνες τοῦ ἔτους, ἀπὸ Φεβρουάριο μέχρι Αὐγουστο, δηλ. στὸ δεῦτερο ἐξαμῆνο, ἀντιστοιχοῦν μόνον οἱ δύο τελευταῖοι. Ἐνῶ δηλ. γιὰ τοὺς μῆνες τοῦ πρώτου ἐξαμήνου κάθε μέρα σχεδὸν τοῦ ἔτους ἀντιπροσωπεύεται μὲ τὴν ἑορτὴ ἑνὸς Ἁγίου, ἡ ἐπιλογὴ τῶν ἑορτῶν καὶ ἐπομένως καὶ τῶν βίων τῶν Ἁγίων, γιὰ τοὺς μῆνες Φεβρουάριο μέχρι Αὐγουστο τοῦ δευτέρου ἐξαμήνου εἶναι ἀσυνήθιστα μικρὴ, ἀφοῦ π.χ. ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο ἀναφέρονται 8 ἡμέρες δηλ. ἑορτές, καὶ ἀπὸ τὸν Μάιο, τὸν πιὸ ἀδικήμονο, μόνο μία, ἡ ἑορτὴ τοῦ Ἁγ. Ἀρσενίου στίς 8 τοῦ μηνός. Γιὰ τὴν ἄνιση ἐκπροσώπηση τῶν ἑορτῶν ἀνάμεσα στὸ α' καὶ στὸ β' ἐξαμῆνο τοῦ βυζαντινοῦ ἔτους δὲν ἔχει δοθεῖ μέχρι τώρα καμμία ἱκανοποιητικὴ ἐξήγηση.⁹

5. Πρβλ. Ν. Τωμαδάκη, ὁ.π., 137 καὶ H.-G. Beck, ὁ.π., 571.

6. Ehrhard, II 660, 689.

7. Ehrhard, II 696 ἐπ.

8. H. Delehay, ὁ.π., 269-292.

9. Ehrhard, I 440 ἐπ. καὶ H.-G. Beck, ὁ.π., 572.

Εικονογραφημένοι κώδικες του Μεταφραστή. Κατάταξη σε ομάδες - Κριτήρια.

Ίδιαίτερο ενδιαφέρον για μᾶς παρουσιάζουν οι ιστορημένοι κώδικες του Μεταφραστή, σήμερα 41 γνωστοί, που αποτελούν πάντως ένα μικρό ποσοστό τῶν σωζομένων χειρογράφων (εἶπαμε περί τὰ 700). Οἱ κώδικες αὐτοὶ ἀνήκουν σὲ χαμένες σειρές τοῦ ἔργου τοῦ Συμεῶν. Μία πλήρης σειρά (ἔκδοση) αὐτοῦ τοῦ ἔργου θὰ περιελάμβανε 10 τόμους, ὅπως ἀναφέρεται παραπάνω. Ἄλλὰ καμμιά ἔκδοση δὲν διασώθηκε ὁλόκληρη μέχρι τίς μέρες μας· καὶ ὁμως «εἶναι ἀναμφισβήτητο, ὅτι κάθε χφ ἀνῆκε ἀρχικὰ σὲ μία πλήρη σειρά...».¹⁰

Τὸ Corpus αὐτὸ τῶν εικονογραφημένων κωδικῶν τοῦ Μηνολογίου τοῦ Μεταφραστῆ διέκρινε πρῶτος ὁ Ehrhard,¹¹ ὁ ὁποῖος τοὺς κατέταξε σὲ ἑπτὰ ομάδες. Βασικὸ κριτήριον γιὰ τὴν ἔνταξη τῶν κωδικῶν σὲ ομάδες στάθηκε ἡ ὀργάνωση τῆς σελίδας, δηλ. ἡ ὀπτική σχέση κειμένου καὶ εἰκόνας, πού καθορίζει τὴν ἀρχὴ πού διέπει τὴν διάταξη σὲ κάθε folio καὶ ἀποβλέπει στὴν ὁμοιόμορφη διακόσμηση τῶν τόμων μιᾶς συγκεκριμένης σειράς.

Τὸ κριτήριον αὐτὸ γιὰ τὴν συγκρότηση τῶν ομάδων κατὰ Ehrhard ἢ S. Der Nersessian¹² ἔκρινε ὅτι ἀνήκει περισσότερο στὸν ἄλλο τῆς κωδικολογίας καὶ πρότεινε μιὰ διάκριση τῶν κωδικῶν μὲ κριτήρια εἰκονογραφικὰ. Ἡ προβληματικὴ πού θέτει ἡ Der Nersessian ἀφορᾷ κυρίως τὰ πρότυπα τῶν μικρογραφιῶν πού ἱστοροῦν τὸ Μηνολόγιον τοῦ Μεταφραστῆ· τὰ πρότυπα αὐτὰ ἀναζητεῖ στὰ εἰκονογραφημένα χφ τῶν Μηνολογίων πρὶν ἀπὸ τὸν Μεταφραστῆ, δηλ. πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰ. Τέτοια ὁμως χφ σπανίζουν¹³ καὶ ἔτσι οἱ συγκρίσεις τῆς Der Nersessian γίνονται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μὲ τὸ λεγόμενον «Μηνολόγιον» – οὐσιαστικὰ Συναξάριον – τοῦ Βασιλείου Β' (976-1025). Μολονότι τὰ πορίσματα τῆς εἶναι ἐνδιαφέροντα, ἡ ἔρευνα σ' αὐτὸν τὸν τομέα εἶναι κατ' ἀνάγκην περιορισμένη, ἐφόσον τὸ συγκριτικὸ στοιχεῖο καταντᾷ νὰ εἶναι σχεδὸν μοναδικό.

Προσπαθώντας νὰ ἀνταποκριθεῖ στὸ αἴτημα τῆς Der Nersessian γιὰ τὴν διάκριση τῶν Μηνολογίων μὲ κριτήρια εἰκονογραφικὰ ὁ Μιζονιτς¹⁴ ἐπιχει-

10. Ehrhard, II 693.

11. II 690-692.

12. "Met. Menol.", 224.

13. Πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰ. εἰκονογραφημένα χφ πού ἀνήκουν στὴν κατηγορία αὐτὴ εἶναι Συναξάρια καὶ ὄχι Μηνολόγια (γιὰ τὴν διάκριση βλ. J. Noret, "Ménologes, Synaxaires, Ménées-Essai de clarification d' une terminologie", *Analecta Bollandiana* 86 (1968), 21 ἑπ.) ὅπως τὸ Συναξάριον τοῦ Βασιλείου Β' στὸν Vat. gr. 1613 (βλ. παρακάτω σ.308) καὶ ὁ κώδ. Λαύρας Α 86 (βλ. Εὐστρατιάδης, 9· K. Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei*, Berlin 1935, 46 ἑπ., εἰκ. 305-323 καὶ "Byz. Min.", 295).

14. Πρῶτα στὸ ἄρθρο του "Une classification iconographique de Ménologes enlumines", *Actes du XIIe Congrès International d' Études Byzantines*, Ochrde 1961, III, Beograd 1964, 271-279 καὶ ἀργότερα στὴ διατριβὴ του *Menolog*, Beograd 1973, 212 ἑπ.

ρεί έναν άδρομερή διαχωρισμό σε δύο τύπους. Διακριτικό στοιχείο είναι εδώ ο τρόπος παραστάσεως των Ἁγίων που συνοδεύουν στα Μηνολόγια το κείμενο του βίου τους: εάν το χφ περιέχει και σκηνές βίου ή μαρτυρίου κατατάσσεται στον τύπο Α, αντίθετα εάν οι Ἁγιοί παρίστανται μόνον σάν ὄρθριες, μετωπικές, στατικές μορφές το χφ εντάσσεται στον τύπο Β. Κοινό γνώρισμα ὄλων τῶν χφ και τῶν δύο τύπων, είναι ὁ ιδιαίτερος τονισμός τῶν ἐορτῶν τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου και τοῦ Ἰω. τοῦ Βαπτιστῆ, πού ἐξαιρῶνται σχεδόν πάντα μέ μία σκηνική παράσταση ἀντί νά παραθέτουν ἀπλά μία μετωπική μορφή, ἀκόμα και στά χφ τοῦ τύπου Β.

Στά χφ τοῦ τύπου Α - σ' ἐκεῖνα δηλ. πού περιλαμβάνουν και σκηνικές παραστάσεις μαρτυρίου ἢ βίου - ὁ Μijιονίς ἐπιχειρεῖ και μία περαιτέρω διάκριση σε 4 ὁμάδες μέ κριτήριο τὸν τόπο προελεύσεώς τους, σε χφ ἀπό σκιππῶρια αὐτοκρατορικά, τῆς Πρωτεύουσας, μοναστικά και σε ἐκεῖνα τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων.

Ἡ τυπολογική διάκριση κατὰ Μijιονίς ἔχει τὸ προσόν ὅτι ὁ ἐρευνητῆς προσανατολίζεται ἀμέσως στήν περίπτωση πού ἀναζητεῖ παραστάσεις ἀπό τὸ βίο και τὸ μαρτύριο Ἁγίων. Ἡ κατάταξη ὁμως τῶν χφ τοῦ τύπου Α σε 4 ὁμάδες παρουσιάζει μία βασική ἀδυναμία, τὴν ὁποία διείδε και ὁ ἴδιος ὁ Μijιονίς,¹⁵ ὅτι δηλ. χφ κατὰ τὰ ἄλλα ἀνόμοια ἐντάσσονται στήν ἴδια ὁμάδα μέ μοναδικὸ κριτήριο τὴν προέλευσή τους πού ὅμως γιὰ τὰ περισσότερα παραμένει προβληματική. Ἡ τυπολογική διάκριση κατὰ Μijιονίς ἐξυπηρετεῖ και μπορεῖ νά διατηρηθεῖ, χρειάζεται ὁμως νά ἀλλάξει ἡ κατάταξη τῶν χφ μέσα στοὺς τύπους. Ἐκεῖνο πού λείπει ἀπό τὴ θεώρηση τοῦ Μijιονίς είναι ἡ ἐξέταση τῶν κωδίκων σύμφωνα μέ τὴν ἀρχὴ διακοσμήσεως πού τὰ διέπει, τὸ κριτήριο δηλ. πού ἔχει θέσει ὁ Ehrhard στήν κατάταξη τῶν Μηνολογίων. Μέ αὐτὸ τὸ κριτήριο ἡ ἔρευνα μπορεῖ νά φτάσει μακρύτερα. Τὸ Μηνολόγιο τοῦ Μεταφραστῆ είναι ἓνα πολυτόμο ἐργο· ἡ ὁμοιότητα στὴ διάταξη τῶν σελίδων, στὴ σχέση δηλ. κειμένου και εἰκόνας, στά διακοσμητικά κλπ. μπορεῖ νά ὁδηγήσει στὸν καθορισμὸ τῶν χφ πού ἀνήκουν στήν ἴδια σειρά ἢ ἔκδοση τοῦ κειμένου. Ἡ διάκριση τῶν χφ σε σειρές ἀποτικεῖ τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὴ μελέτη τῆς εἰκονογραφίας τους: καθιστᾷ ἐπιτελή τὴ σύγκριση μεταξὺ ὁλόκληρων ἐκδόσεων ἢ μεμονωμένων τόμων π.χ. ἐνὸς μηνός, τὸν καθορισμὸ εἰκονογραφικῶν τύπων, ὁμοιότητες και διαφορὲς στήν ἐφαρμογὴ τους στά χφ τοῦ Μεταφραστῆ, και τέλος τὴ διερεύνηση τῆς σχέσης τους μέ τὰ παλαιά, προμεταφραστικά Μηνολόγια.

Σάν εἰκονογραφημένο βιβλίο, τὸ Μηνολόγιο τοῦ Μεταφραστῆ γνώρισε τὴ μεγαλύτερη του διάδοση στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ ὄγκος τῶν ἱστορημένων χφ ἀπὸ τὸν 11ο και 12ο αἰ. Τὴν ἴδια ἐποχὴ τὸ Μηνολόγιο, σάν εἰκονογραφικὸ θέμα χωρὶς κείμενο, δηλ. παραστάσεις Ἁγίων πού ἐκπροσωποῦν τὶς ἡμέρες τοῦ ἔτους, ἐμφανίζεται και στὶς Εἰκόνας.¹⁶ Στὴ μνημειακὴ Ζωγραφικὴ ἀντίθετα ἐμφανίζεται γιὰ πρῶτῃ

15. "Une classification iconographique de Ménologes enlumines", ὀ.π., 277.

16. Γ. και Μ. Σπηριού, *Εἰκόνας τῆς Μονῆς Σινᾶ*, Ἀθῆναι 1956-1958, I, 115 ἐπ., II, εἰκ. 126-144 = Weitzmann, "Byz. Min.", 297 ἐπ., εἰκ. 301.

φορά στην ύστεροβυζαντινή περίοδο,¹⁷ ή Τοιχογραφία γίνεται όμως ο κύριος φορέας του θέματος και καθορίζει την εξέλιξή του: από την περίοδο των Παλαιολόγων τὰ εικονογραφημένα χφ πού σώζονται είναι ελάχιστα,¹⁸ ενώ από εικόνες Μηνολογίου αυτής τῆς ἐποχῆς δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ οὔτε μία. Τέτοιες εικόνες ἐπανεμφανίζονται στὴ Μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ τὴν ἴδια περίοδο τὸ Μηνολόγιο γνωρίζει τὴ μεγαλύτερὴ του διάδοση στὴν Τοιχογραφία, ἀφοῦ δὲν λείπει πιά σχεδὸν ποτὲ ἀπὸ τὸ εικονογραφικὸ πρόγραμμα τῶν ἐκκλησιῶν.

Οἱ γνωστοὶ κώδικες Μηνολογίων – καὶ ἐδῶ συμπεριλαμβάνεται καὶ ἓνας μικρὸς ἀριθμὸς πού δὲν ἀνήκουν στὸν Μεταφραστὴ – μποροῦν σύμφωνα μὲ τὶς παραπάνω σκέψεις: α) νὰ διακριθοῦν στοὺς τύπους Α καὶ Β, σύμφωνα μὲ τὸ κριτήριό πού πρότεινε ὁ Μijović καὶ β) νὰ προχωρήσει ἡ κατάταξη τῶν κωδίκων μέσα σὲ κάθε τύπο ὄχι πιά μὲ κριτήριό τὴν προέλευσή τους, ἀλλὰ θέτοντας σὰν βάση διακρίσεως τὴν ἀρχὴ τῆς διακοσμῆσεως πού τοὺς διέπει, ξαναγυρίζοντας δηλ. στὸ κριτήριό τοῦ Ehrhard.

Τὰ χφ καὶ τῶν δύο τύπων (Α καὶ Β) κατατάσσονται ἐδῶ συνολικά σὲ δώδεκα ὁμάδες, σύμφωνα μὲ τὸν τρόπο διακοσμῆσεως (χφ μὲ ὀλοσέλιδες μικρογραφίες, μὲ μικρογραφίες μέσα σὲ ἐπίτιπλα ἢ στὸ περιθώριο, κλπ.) πού ἀφορᾶ γενικά στὰ χφ καὶ καθορίζεται ἀπὸ τὴ θέση τῆς μικρογραφίας σὲ σχέση μὲ τὶς στήλες τοῦ κειμένου.¹⁹ Μέσα στὶς 12 αὐτὲς κατηγορίες συμπεριελήφθησαν καὶ οἱ κώδικες μὲ ἀνθρωπομορφικά ἀρχικά, πού ὁ Μijović δὲν εἶχε λάβει ὑπ' ὄψει του.

Ἐπειδὴ ὅμως ἀρκετὲς φορὲς ὁ τρόπος διακοσμῆσεως δὲν διατηρεῖται μὲ συνέπεια σὲ ὅλα τὰ φύλλα ἐνὸς χφ, χρειάστηκε σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἓνας κώδικας νὰ ἀναφερθεῖ σὲ περισσότερες ὁμάδες. Π.χ. ὁ Λαύρας Δ 51 κατατάσσεται σύμφωνα μὲ τὸν τρόπο διακοσμῆσεως πού διέπει τὶς περισσότερες σελίδες τοῦ στήν ὁμάδα 5, τὰ φύλλα ὅμως 127 καὶ 170 κατατάσσονται στὴν ὁμάδα 2, ἐπειδὴ ὁ τρόπος διακοσμῆσεως προδίδει ἐδῶ τὴν ἐπίδραση τῶν κωδίκων τῆς ὁμάδας τοῦ λεγόμενου «Αὐτοκρατορικοῦ Μηνολογίου».

17. Τὸ Μηνολόγιο ἀπαντᾷ γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Μνημειακὴ Ζωγραφικὴ στὴν ἐκκλησίᾳ τῶν 40 Μαρτύρων στὸ Τίρνοβο Βουλγαρίας, τὸ ἔτος 1230. Ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. δὲν ἔχομε κανένα ἄλλο δεῖγμα, ἐνῶ στὸν 14ο αἰ. τὸ Μηνολόγιο ἐμφανίζεται στὸ εικονογραφικὸ πρόγραμμα ἀρκετῶν ἐκκλησιῶν, ὅπως στὸν Ἁγ. Νικόλαο Ὁρφανὸ Θεο/νίκης, Staro-Nagoricino, Gracanica, Treskanac, Decani στὴ Σερβία, Cozia στὴ Ρουμανία (βλ. Μijović, 255 ἐπ.). Κατὰ τὴ Μεταβυζαντινὴ περίοδο τὸ Μηνολόγιο γνωρίζει τὴ μεγαλύτερὴ του διάδοση στὴ Μνημειακὴ Τέχνη, ἀφοῦ ἀποτελεῖ πιά ἀναφαίρετο τμῆμα τοῦ εικονογραφικοῦ προγράμματος (βλ. Η. Deliyanni - Doris, *Die Wandmalereien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios*, München 1975, 28 ἐπ.).

18. Βλ. παρακάτω σελ. 309.

19. Γιὰ τὴ διάκριση αὐτῆ βλ. K. Wessel, "Buchillustration", *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, I 773 ἐπ.

Στόν Τύπο Α

έντάσσονται τὰ χφ πού ἀπεικονίζουν συνήθως στήν ἀρχή τοῦ βίου τοὺς Μάρτυρες στή σκηνή τοῦ μαρτυρίου τοὺς καί τοὺς Μῆ-Μάρτυρες σάν ὀλόσωμες, μετωπικές μορφές. Σ' αὐτόν τόν τύπο ἀνήκουν χφ πού περιλαμβάνουν καί κύκλους παραστάσεων ἀπό τὸ βίο καί τὸ μαρτύριο τῶν Ἁγίων.

Ὅσον ἀφορᾷ στή σχέση κειμένου καί εικόνας, τὰ χφ τοῦ τύπου αὐτοῦ κατατάσσονται σέ ἐπτά ὁμάδες πού ἀνήκουν σίς ἐξῆς κατηγορίες:

I. - Στὰ χφ μέ ὀλοσέλιδες μικρογραφίες ἐντάσσεται μόνον μία ὁμάδα, ἡ ὁποία περιλαμβάνει καί κύκλους παραστάσεων.

Ὅμάδα 1

Τὸ εἰκονογραφημένο φύλλο προτάσσεται τοῦ βίου πού συνοδεύει. Οἱ μικρογραφίες διατάσσονται σέ τρεῖς ἢ τέσσερις ζώνες καί περιλαμβάνουν ἐπεισόδια ἀπό τὸ βίο τοῦ Ἁγίου. Ὁ κώδικας τῆς Ὁξφόρδης ἀποτελεῖ *unicum*: εἶναι ἓνα εἰκονογραφημένο Μηνολόγιο χωρὶς καθόλου κείμενο. Ἡ κάθε σελίδα χωρίζεται σέ τέσσερα διάχωρα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ καθένα ἀντιστοιχεῖ σέ μία ἡμέρα.

Στὴν ὁμάδα αὐτὴ ἀνήκουν οἱ κώδικες:

Ἐσφιγμένον 14,²⁰ 11ος αἰ., συντομευμένος Μεταφραστῆς τὸ χφ περιλαμβάνει ὀκτὼ βίους ἀπὸ τοὺς μῆνες Σεπτέμβριο μέχρι Δεκέμβριο.²¹

Δοχειαρίου 5,²² φ. 389 β, βίος Κλήμεντος, 12ος αἰ.: πρβλ. ἐπίσης ὁμάδες 5 καί 6.

Oxford, Bodl. Libr., th. gr. f. 1,²³ Μηνολόγιο τοῦ Δεσποῦ Δημητρίου I. Παλαιολόγου, γιὰ ὀλόκληρο τὸ ἔτος, 1322 - περ. 1340.

II. - Στὰ χφ μέ μικρογραφίες στήν ἀρχὴ κάθε βίου, ἐντάσσονται οἱ ἀκόλουθες ὁμάδες:

20. Λάμπρος, I 171 ἐπ. Ehrhard, III 22 ἐπ. Mijović, 190. H. Brockhaus, *Die Kunst in den Athos - Klöstern*, Leipzig 1924², 192 ἐπ., 228 ἐπ., Pliv. 26. Betting, *Euphemia - Kirche*, 149 ἐπ. Weitzmann, "Cycl. Illustr.", 85 ἐπ., εἰκ. 25. *Θησαυροὶ* II 365, εἰκ. 327-341.

21. Γιὰ τὸν Ἐσφιγμένον 14 βλ. καί σ.292 γιὰ τίς κυκλικές παραστάσεις στοὺς βίους τῶν ἁγίων.

22. Ehrhard, II 417. Mijović 201. Der Nersessian, "Met. Menol.", 227, εἰκ. 4. N. Patterson - Sevcenco, *Cycles of the life of St. Nicholas in Byzantine Art*, Columbia University, Ph. D. 1973, 33 ἐπ., 52.

23. P. Joannou, "Das Menologion des Despoten Demetrios I. Palaiologos" *Byzantinische Zeitschrift* 50 (1957) 307-309. H. Betting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg 1970, 14 ἐπ., 42 ἐπ., 48, 58, 97, εἰκ. 8,28,29. Mijović 205. *CBM* II, 1 ἐπ., εἰκ. 1-103. Ἄ. Ξυγόπουλου, Ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος τῆς ζωῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1970, 16 ἐπ.

Ομάδα 2

Ἡ μικρογραφία, μέσα σὲ ἀπλό πλαίσιο, παριστάνει συνήθως τὸν Ἅγιο τοῦ βίου ὁλόσωμο, μετωπικό, ἐμπρός ἀπὸ ἓνα πλούσιο ἀρχιτεκτονικό βάθος (Μῆ-Μάρτυρες) ἢ στήν σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου του (Μάρτυρες) σὲ ὀρεινὸ τοπίο, ἐκτείνεται στὸ πλάτος καὶ τῶν δύο στηλῶν κειμένου καὶ καταλαμβάνει τὸ πάντα μέρος τῆς σελίδας. Στὸ Συναξάριο – τὸ λεγόμενο «Μηνολόγιο» – τοῦ Βασιλείου Β', ποῦ ἀπετέλεσε τὸ πρότυπο γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν χφ αὐτῆς τῆς ομάδας, ἡ μικρογραφία ἀντιστοιχεῖ στὸ πλάτος τοῦ μονόστηλου κειμένου καὶ μπαίνει στὰ φύλλα Recto ἐπάνω καὶ στὰ Verso κάτω ἀπὸ τὴν στήλη κειμένου. Ἐκτός ἀπὸ τὸν Λαυρεωτικό κανένα ἄλλος κώδικας τῆς ομάδας αὐτῆς δὲν ἀνήκει σπὴ σερεώτυπη ἐκδοσὴ τοῦ Μεταφραστῆ. Ὁ Βατικανὸς εἶναι Συναξάριο, καὶ τὰ χφ. τῆς Μόσχας καὶ τῆς Βαλτιμόρης ἀνήκουν στὸ λεγόμενο «Αὐτοκρατορικό Μηνολόγιο».²⁴

Σ' αὐτὴν τὴν ομάδα ἀνήκουν οἱ ἐξῆς κώδικες:

Vat. Gr. 1613,²⁵ Συναξάριο τοῦ Βασιλείου Β', γιὰ τοὺς μῆνες Σεπτέμβριο μέχρι Φεβρουάριο, 976-1025.

*Μόσχα, Ἱστορ. Μουσείο, 183*²⁶ (παλαιὰ σπὴ Συνοδικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μόσχας Νο 183), Μηνολόγιο Φεβρουαρίου – Μαρτίου, 11ος αἰ.

*Baltimore, Walters Art Gallery, W521*²⁷ (παλαιὰ Cahirensis 33), Μηνολόγιο Ἰανουαρίου, ca 1040,

*Ἀθήνα, Μουσ. Μπενάκη 5*²⁸, *Fragm.*,

24. Γιὰ τὴν ὀνομασία καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ «Αὐτοκρατορικοῦ Μηνολογίου» βλ. σ. 307.
25. *Il Menologio di Basilio II, cod. Vaticano greco 1613*. Torino 1907: S. Der Nersessian, "Remarks on the date of the Menologium and the Psalter written for Basil II", *Byzantion* 15 (1940-41) 104-125· τῆς ἴδιας, "Met. Menol.," 225 ἐπ.· A. Frolov, "L' origine des miniatures du Ménologe du Vatican, *Zbornik Radova* 6 (1960) 29 ἐπ.· Weitzmann, "Byz. Min." 272, εἰκ. 261, 264· I. Sevcenko, "The Illuminators of the Menologium of Basil II", *DOP* 16 (1962) 245-276, εἰκ. 1-6, 8, 10, 12, 14, 16-19· τοῦ ἴδιου, "On Pantoleon the Painter", *JÖB* 21 (1972) 241-249· Μιιονιὸς 188· τοὺς ἀφιερωματικούς στίχους ποῦ συνοδεύουν τὸν κώδικα Δημοσιεύουν οἱ Lake, *VII*, Nr. 279, σελ. 14 καὶ I. Sevcenko, "The Illuminators of the Menologium of Basil II", ὁ.π., 272 ἐπ.

26. D.K. Trenev καὶ N.P. Popov, *Miniatures du ménologe grec du XIe s. No 183 de la Bibliothèque Synodale à Moscou*, Moscou 1911· Ehrhard, III 342 ἐπ.· I. Sevcenko, "The Illuminators of the Menologium of Basil II", ὁ.π., εἰκ. 11, 13· S. Der Nersessian, «Τὸ Μηνολόγιο τῆς Μόσχας», *Vizantija. Τιμητικός τόμος V. Lazarev*, Μόσχα 1973, 94-111 μὲ εἰκόνας (ρωσσ)· Μιιονιὸς, 190.

27. F. Halkin, "Le mois de Janvier du Ménologe impérial Byzantin", *Analecta Bollandiana* 57 (1939) 225-236· Th. Moschonas, "Histoire étrange d'un manuscrit enluminé alexandrin du XIe s. perdu et retrouvé", *Ἀνάλεκτα*, Ἐκδόσεις τοῦ Ἰνστιτούτου τῶν Ἀνατολικῶν Σπουδῶν τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας, Ἀρ. 12, Ἀλεξανδρεία 1963, 2 ἐπ., 17 ἐπ., εἰκ. 1-24· I. Sevcenko, "The Illuminators of the Menologium of Basil II", ὁ.π., 267 ἐπ., εἰκ. 7,9· Weitzmann, "Byz. Min.", 273 ἐπ., εἰκ. 262, 265· G. Vikan, *Illuminated greek Manuscripts from American Collections*, Princeton Univ. 1973, 79 ἐπ., εἰκ. 17-19· S. Der Nersessian, «Τὸ Μηνολόγιο τῆς Μόσχας», ὁ.π., εἰκ. σελ. 96-98· Μιιονιὸς 189.

28. I. Sevcenko, "The Illuminators of the Menologium of Basil II", ὁ.π., 268, εἰκ.15· S. Der

*Par. gr. 1561*²⁹, Μηνολόγιο Ἰανουαρίου, 13ος αἰ.
*Λαύρας Δ 51 (427)*³⁰ φ. 127α καὶ 170α, Μεταφραστῆς, 14-31 Δεκεμβρίου, 11ος αἰ. πρβλ. καὶ ὁμάδα 5.

Ὅμάδα 3

Ἡ μικρογραφία μπαίνει κάθε φορά πάνω ἀπὸ τὴν μία στήλη κειμένου, στῆς ὁποίας τὸ πλάτος ἀντιστοιχεῖ, κάτω ἀπὸ τὸ διακοσμημένο ταινιοειδὲς ἐπίπιτλο, χωρὶς πλαίσιο, μὲ φόντο τὴν περγαμνῆ, στὴ μέση τοῦ τίτλου τοῦ κειμένου. Οἱ Μῆ-Μάρτυρες εἰκονίζονται μόνον μία φορά στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου, ὄρθιοι, μετωπικοί, ἐνῶ οἱ μάρτυρες εἰκονίζονται δύο φορές: στὴν ἀρχὴ τοῦ βίου τους καὶ πάλι ὄρθιοι, μετωπικοί καὶ στὸ τέλος στὴ σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου τους. Στὴν ὁμάδα αὕτῃ ἀνήκουν οἱ ἐξῆς κώδικες:
Κοπεγχάγη, Gl. Kongl. Saml. 167,³¹ Μεταφραστῆς, 16-30 Νοεμβρίου, 11ος-12ος αἰ. (εἰκ.9,11,14).

Μόσχα, Ἱστορ. Μουσεῖο gr.175/358,³² Μεταφραστῆς γιὰ τὸ μῆνα Ὀκτώβριο, 11ος-12ος αἰ. (εἰκ.10,12,13) καὶ
Ambrosianus gr. 1017 (E 89 inf.),³³ Μεταφραστῆς, (5)-14 Δεκ., 11ος αἰ. (εἰκ.15,16).

Στὴν ἴδια ὁμάδα θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ὁ *Par. gr. 1528*,³⁴ Μεταφραστῆς γιὰ τοὺς μῆνες Μάιο-Αὔγουστο, 12ος αἰ.: ἡ ἴδια ἀρχὴ ἰσχύει καὶ ἐδῶ, οἱ Μάρτυρες εἰκονίζονται τόσο στὴν ἀρχὴ ὅσο καὶ στὸ τέλος τοῦ βίου τους, οἱ παραστάσεις ὅμως ἐδῶ περιβάλλονται ἀπὸ πλαίσιο, δὲν ζωγραφίζονται ἐλεύθερα πάνω στὴν περγαμνῆ.

Nersessian, «Τὸ Μηνολόγιο τῆς Μόσχας», ὁ.π., εἰκ. στίς σελ. 107,108· Mijović 189.

29. Kondakov, *Histoire*, II 109-111· *Byzance et la France Médiévale*, Bibliothèque Nationale, Κατάλογος Ἐκθέσεως, Paris 1958, Nr 80· Mijović 204.

30. Ehrhard, II 486, 691· Der Nersessian, "Met. Menol.", ὑπόσημ. 17 στὴ σελ. 224, 226, εἰκ. 7· *Θησαυροὶ III*, εἰκ. 114· Mijović 196.

31. Mackerprang, 4-6, Πιν. III, IV· H. Gerstinger, *Die griechische Buchmalerei*, Wien 1926, 27 ἐπ.· Ehrhard, II 425, 692· Mijović 200.

32. Ὁ κώδικας βρισκόταν παλαιότερα στὴ Συνοδικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μόσχας. Kondakov, *Histoire*, II 111· Ehrhard, II 369, 691· Lichaceva, 15-17· Mijović 199.

33. E. Martini - D. Bassi, *Catalogue Codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, II, Mediolani 1906, Nr. 1017· M. Gengaro - Fr. Leoni - G. Villa, *Codici decorati e miniati dell' Ambrosiana, Ebraici e greci*, Milano, c. 1958, Nr. 34, 124-126· Ehrhard, II 477, 691· Belting, *Euphemia - Kirche*, 149 καὶ ὑπόσημ. 108· Mijović 191· K. Weitzmann, "Illustrations to the Lives of the Five Martyrs of Sebaste", *DOP* 33 (1979), εἰκ. 4.5.

34. Ὁ K. Weitzmann, "The Mandylion and Constantine Porphyrogenetos", *Cahiers Archeologiques* 11 (1960) 171, εἰκ.8,9 (= *Studies*, 224 ἐπ., εἰκ.217, 218) τὸν χρονολογεῖ στὸ β' μισό τοῦ 11ου αἰ. βλ. ἐπίσης Hagiographi Bollandiani et Henricus Omont, *Catalogus Codicum Hagiographicorum Graecorum Bibliothecae Nationalis Parisiensis*, Bruxelles - Paris 1896, 224, Cod. 1528· Ehrhard, II 625, 692· Belting, *Euphemia - Kirche*, 148 μὲ ὑπόσημ. 101· Der Nersessian, "Met. Menol.", 229 ἐπ., εἰκ. 9· K. Weitzmann, *Ancient Book Illumination*, Cambr. Mass. 1959, 120, εἰκ. 129· Kondakov, *Histoire* II, 112· *Catalogue des Négatifs de la Collection Chrétienne et Byzantine*, Paris 1955, 71 ἐπ. (Avant-propos par A. Grabar)· *Byzance et la France Médiévale*, Bibliothèque Nationale, Paris 1958, Κατάλογος Ἐκθέσεως Nr. 43· Mijović 197 ἐπ.

Ὁμάδα 4

Ἡ μικρογραφία μέσα σὲ ἀπλό ἢ κατάκοσμο πλαίσιο μπαίνει πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπιτλο σὲ σχῆμα Π, ποὺ περικλείει τὸν τίτλο τοῦ κειμένου. Στὸν κώδικα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου Add. 11870, ἡ μικρογραφία μέσα σὲ κατάκοσμο πλαίσιο βρίσκεται πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ἐπίπιτλο, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπάνω κεραία ἀποτελεῖ τὸ κατώτερο πλαίσιο τῆς μικρογραφίας. Οἱ κώδικες αὐτοὶ περιέχουν καὶ κύκλους παραστάσεων.

*Μόσχα, Ἱστορ. Μουσεῖο gr. 9/382,*³⁵ Μεταφραστῆς γιὰ τοὺς μῆνες Μαῖο μέχρι Αὐγούστο, ἀπὸ τὸ ἔτος 1063 (εἰκ.5,7,8).

*Sinaiticus 500,*³⁶ Μεταφραστῆς, 1-16 Νοεμβρίου, β' μισὸ 11ου αἰ. (εἰκ.6).

*Βρετανικὸ Μουσεῖο Add. 11.870,*³⁷ Μεταφραστῆς Σεπτεμβρίου, 12ος αἰ.

*Leningrad, gr. 373,*³⁸ ἀπόσπασμα ἀπὸ Μηνολόγιο τοῦ Μεταφραστῆ μετὰ τὸ βίο τοῦ Ἁγ. Ἀκινδύνου καὶ συνοδίας (2 Νοεμβρ.), β' μισὸ 11ου αἰ.

Ὁμάδα 5

Ἡ μικρογραφία ἀντιστοιχεῖ σὲ μία στήλη κειμένου καὶ βρίσκεται μέσα σὲ ἀπλό ἢ διακόσμημένο πλαίσιο στῆ θέση τοῦ ἐπίπιτλου, πάνω ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ κειμένου. Καὶ αὐτοὶ οἱ κώδικες περιλαμβάνουν κύκλους παραστάσεων. Στὴν ὁμάδα αὕτῃ ἀνήκουν:

*Λαύρας Δ 51 (427),*³⁹ Μεταφραστῆς, 14-31 Δεκ., 11ος αἰ..

35. Ehrhard, II 622, 692, ὁ κώδικας προέρχεται ἀπὸ τὴ Μονὴ Σταυρονικήτα: Mijović 197: Lake, VI, Nr. 229, Πίν. 408-411: Lazarev 189, εἰκ. 207, 208: K. Weitzmann, "The Mandylion and Constantine Porphyrogenetos", *Cahiers Archéologiques* 11 (1960) 171 ἑπ., εἰκ. 10' τοῦ ἴδιου, "Byz. Min.", 278 ἑπ., εἰκ. 267, 268: τοῦ ἴδιου, "Cycl. Illustr." 85, εἰκ. 22: Der Nersessian, "Met. Menol.", 229 ἑπ.: Gr. Cereteti - S. Sobolevski, *Exempla Codicum graecorum litteris minusculis scriptorum annorumque notis instructorum*, Μόσχα 1911-1913, I, Πίν. XIX: Lichaceva, Πίν. 11-14: N. Patterson - Sevcenko, *Cycles of the life of St. Nicholas in Byzantine Art*, Columbia University, Ph. D. 1973, 27 ἑπ.: Kondakov, *Histoire*, II 112 ἑπ.

36. Ehrhard, II 411, 690: Mijović 203: K. Weitzmann, *Illustrated Manuscripts at St. Catherine's monastery on Mt. Sinai*, Collegeville, Minnesota 1973, 20, εἰκ. 26: N. Patterson - Sevcenko, ὁ.π. 28, 51: Kondakov, *Histoire*, II 15: K.-W. Clark, *Checklist of manuscripts in St. Catherine's Monastery, Mount Sinai*, Washington 1952, 27.

37. Ehrhard, II 331, 691: Mijović 192: O. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford 1911, εἰκ. 159-160: τοῦ ἴδιου, *East Christian Art*, Oxford 1925, Πίν. LVII, 1: H. Buchthal, *Miniature Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Oxford 1957, Πίν. 140 h: Kondakov, *Histoire*, II 113: Der Nersessian, "Met. Menol." 231: τῆς ἴδιας, *L'illustration des Psautiers grecs du Moyen Age*, II, Paris 1970, 97: Belting, *Euphemia-Kirche*, 147, 149, Πίν. 40 a, b: N. Patterson-Sevcenko, ὁ.π., 32 ἑπ., 51 ἑπ.: *Βυζαντινὴ Τέχνη - Τέχνη Εὐρωπαϊκὴ*, 9η Ἐκθεσιας Συμβουλίου Εὐρώπης, Ἀθῆναι 1964, Nr. 354: J.A. Herbert, *Illuminated Manuscripts*, London 1911, 54 ἑπ., Πίν. V: G. Mathew, *Byzantinische Malerei*, Berlin 1960, Πίν. 5,6: J. Beckwith, *The Art of Constantinople, An Introduction to Byzantine Art*, London 1961, 124 ἑπ., εἰκ. 165: E. Kitzinger, *Early Medieval Art in the British Museum*, London 1960, Πίν. 37.

38. Mijović 196: Lazarev 188, εἰκ. 218.

39. Ehrhard, II 486, 691: Mijović 196: Εὐστρατιάδης, 61: Der Nersessian, "Met. Menol.", 224 μετὰ ὑποσ. 17, 226 ἑπ., εἰκ. 2, 7: τῆς ἴδιας *L'illustration des Psautiers grecs du Moyen Age*.

Δοχειαρίου 5,⁴⁰ Μεταφραστής, 14-30 Νοεμβρίου, 12ος αί.,
Marcianus 586,⁴¹ Μεταφραστής για τὸ μῆνα Σεπτέμβριο, 12ος αί.,
Vat. gr. 859,⁴² Μεταφραστής, ἀπόσπασμα Νοεμβρίου, 12ος (;) αί.
Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης, ἀρ. 103,⁴³ Μεταφραστής, ἀπόσπασμα
 Ἰανουαρίου, 12ος αί.

III. – Στὰ χειρόγραφα μὲ μικρογραφίες στὸ περιθώριο ἐντάσσονται μόνον μία ομάδα, τῆς ὁποίας οἱ κώδικες περιλαμβάνουν καὶ κύκλους παραστάσεων.

Ὅμαδα 6

Οἱ μικρογραφίες περικλείονται ἀπὸ ἀκόσμητα πλαίσια καὶ βρίσκονται στὴ θέση τῆς ἐξωτερικῆς στήλης τῆς σελίδας. Σ' αὐτὴν τὴν ομάδα ἀνήκουν οἱ ἐξῆς κώδικες:

Torino, gr. 89 (B II 4),⁴⁴ περιλαμβάνει τὸ βίο τῶν Ἁγ. Εὐστρατίου, Αὐξεντίου, Εὐγενίου, Μαρδαρίου καὶ Ὁρέστου (13 Δεκ.) στὸ κείμενο τοῦ Μεταφραστῆ καὶ ἀνήκει σὲ ἓνα σπάνιο εἶδος χφ, ποὺ παραδίδουν ἓνα μεμονωμένο βίο, ποὺ γι' αὐτὸ τὸ λόγο εἰκονογραφεῖται διεξοδικά (ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν παραστάσεων σώζονται 13). Ὁ Weitzmann ὑποθέτει ὅτι τὸ χφ, θὰ πρέπει νὰ γράφηκε γιὰ ἓνα μοναστήρι ποὺ θάταν ἀφιερωμένο στὸν Ἁγ. Εὐστράτιο.

Παρόμοια διάταξη συναντοῦμε σὲ μία σελίδα τοῦ:

Δοχειαρίου 5, φ. 3β,⁴⁵ μὲ σκηνές ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Ἀπόστολου Φίλιππου (14 Νοεμβρ.), ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα φύλλα τοῦ χφ ἀκολουθοῦν τελείως διαφορετικὴ διάταξη. (Πρβλ. καὶ ὁμάδες 1 καὶ 5).

Τέλος στὸν κώδ. τῆς *Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν 2535*⁴⁶ (παλαιά

II, Paris 1970, 95· *Θησαυροί*, III 249 ἐπ., εἰκ. 114-117· Weitzmann, "Byz. Min.", 283, εἰκ. 279, 280· N. Patterson - Sevcenko, ὁ.π., 33, 52. Πρβλ. καὶ ὁμάδα 2.

40. Ehrhard, II 417, 691· Mijović 201· Λάμπρος, I 233 ἐπ.· *Θησαυροί*, III 289-291, εἰκ. 258-268· H. Brockhaus, *Die Kunst in den Athos-Klöstern*, Leipzig 1924², 192 ἐπ., Pliv. 27· K. Weitzmann, *Aus den Bibliotheken des Athos*, Hamburg 1963, Nr. 17· Der Nersessian, "Met. Menol.", 227, εἰκ. 4· N. Patterson - Sevcenko, ὁ.π. 33 ἐπ., 52· πρβλ. ὁμάδες 1 καὶ 6.

41. Ehrhard, II 343, 691· Mijović 196· I. Furlan, *Codici greci illustrati della Biblioteca Marciana*, Milano 1978, I, 58 ἐπ., εἰκ. 49, 50, 51· Belting, *Euphemia-Kirche*, 149 μὲ ὑποσ. 106.

42. Ehrhard, II 462, 691· Mijović 202· P. Franchi de Cavalieri et Hagiographi Bollandiani, *Catalogus Codicum Hagiographicorum Graecorum Bibliothecae Vaticanae*, Bruxellis 1899, 82, τὸν χρονολογεῖ ἀπὸ τὸν 13ο αἰ.

43. Ehrhard, II 581, 691· Mijović 202.

44. Ehrhard, III 942 ἐπ., 947, 965· Belting, *Euphemia-Kirche*, 149 ἐπ. μὲ ὑποσ. 110· N. Patterson - Sevcenko, ὁ.π., 34· Weitzmann, "Cycl. Illustr.", 85 ἐπ., εἰκ. 24 a, b· τοῦ ἴδιου, "Illustrations to the lives of the Five Martyrs of Sebaste", *DOP* 33 (1979) 95 ἐπ., εἰκ. 12, 13, 15-27.

45. Βλ. βιβλιογραφία στοὺς κώδικες τῆς ὁμάδας 5, ὑποσμμ. 40.

46. Ehrhard, II 410, 692· Mijović 204.

Σερρών Ι 34), Μεταφραστής, 1-15 Νοεμβρίου, 11ος-12ος αι., σέ ὁμοία διάταξη δύο σκηνές ἀπὸ τὴν ζωὴ τοῦ Ἰω. Χρυσσοστόμου (13 Νοεμβρίου, φ. 221 β).

IV.- Στὰ χφ με ἀ ν θ ρ ω π ο μ ο ρ φ ι κ ἄ ἄρχικά ἐντάσσεται καί πάλι μία μόνον ομάδα.

Ὁμάδα 7

Οἱ μικρογραφίες στοὺς κώδικες αὐτοὺς δὲν μπαίνουν ὅπως συνήθως πάνω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ βίου ἀλλὰ συμπλέκονται με τὰ ἀρχικά τῶν κειμένων. Καί τὰ χφ τῆς ομάδας αὐτῆς διακομοῦνται ὅπως καί τὰ ἄλλα με ταινιοειδῆ ἐπίτιπλα ποὺ δηλώνουν τὴν ἀρχὴ τῶν βίων.

Ἐδῶ ἀνήκουν οἱ ἐξῆς κώδικες:

Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης, ἀρ. 80,⁴⁷ Μεταφραστής γιὰ τὸ μήνα Ὀκτώβριο, 11ος αι.

Βρεττανικὸ Μουσεῖο, *Add. 36636*,⁴⁸ Μεταφραστής, 2-24 Νοεμβρίου, 11ος αι.,

Sinaiticus 499,⁴⁹ Μεταφραστής, 1-16 Νοεμβρίου, 11ος αι.,

Πάμμος ἀρ. 253,⁵⁰ ἀπόσπασμα Μεταφραστῆ, 16-18 Ἰανουαρίου, 12ος

αι.

Oxford, Bodl. Libr., Cromwell 26,⁵¹ Μεταφραστής Σεπτεμβρίου, 11ος αι.,

Vat. gr. 1679,⁵² Μεταφραστής Ὀκτωβρίου, 12ος αι.,

Vat. gr. 866,⁵³ Μηνολόγιο γιὰ ὁλόκληρο τὸ ἔτος, 10ος-11ος αι.

Σημειώνεται ὅτι ἀνθρωπομορφικά ἀρχικά παρατηροῦνται καί σέ κώδικες με παραστάσεις Ἁγίων στὴν ἀρχὴ τῶν βίων, ὅπως λ.χ. στὸν κώδικα τοῦ Ἱστορ. Μουσείου τῆς Μόσχας 9/382, ὅπου στὸ ἀρχικὸ τοῦ βίου^{53α} συμπλέκεται ὁ Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης, τὸν ὁποῖο καταβροχθίζει δράκοντας.

47. Ehrhard, II 365, 691: Der Nersessian, "Met. Menol.", 225 με ὑπόσημ. 25.

48. Ehrhard, II 402, 691. O. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford 1911, εἰκ. 274: Chr. Walter, "The Triumph of Saint Peter in the Church of Saint Clement at Ochrid and the Iconography of the Triumph of the Martyrs", *Zograf* 5 (1974) 31 με ὑπόσημ. 10.

49. Ehrhard, II 411, 691. V. Gardthausen, *Catal. Cod. Sinait.*, Oxford 1886, 122.

50. Ehrhard, II 584, 691. Ἰω. Σακελίων, Πατριακὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 1890, 124.

51. Ehrhard, II 333: CBM, f 35 ἐπ., εἰκ. 127-131, κατὰ τὴν Hutter ὁ κώδικας προέρχεται ἰσως ἀπὸ τὴν Καπαδοκία.

52. Ehrhard, II 377: Chr. Walter, ὁ.π., 30 ἐπ., εἰκ. 1-6.

53. Ehrhard, I 338-346: R. Devroesse, *Codices vaticani Graeci*, t.3 Cod. 604-866, In *Bibliotheca Vaticana* 1950, 434 ἐπ.: A. Grabar, *Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne* (IXe-XLe s.), Paris 1972, 38 ἐπ., 115-127.

53a. Lichaceva, Πίν. 12.

Στὸν Τύπο Β

ἐντάσσονται χφ ποὺ ἀπεικονίζουν τοὺς Ἁγίους τῶν βίων ὄρθιους, μετωπικούς, σπανιότερα σὲ προτομή, σὲ γαλάζιο ἢ χρυσοῦ βάθος ἢ ἐμπρὸς ἀπὸ πλούσια ἀρχιτεκτονήματα. Ὅπως σημειώσαμε καὶ στὰ χφ τοῦ τύπου Α, οἱ Θεομητορικές καὶ Χριστολογικές ἐορτές ὅπως καὶ οἱ ἐορτές τοῦ Ἰω. τοῦ Βαπτιστῆ ἐξαίρονται καὶ ἐδῶ μὲ παράσταση σκηνῆς, μολονότι γιὰ τοὺς βίους τὰ χφ αὐτὰ δὲν περιλαμβάνουν σκηνές καὶ ἀρκοῦνται στὴν ἀπεικόνιση τῆς ὁλόσωμης, στατικῆς μορφῆς τοῦ Ἁγίου.

Τὰ χφ τοῦ τύπου Β ἐντάσσονται σὲ πέντε ὁμάδες:

I. - Στὰ χφ μὲ ὀλοσέλιδες μικρογραφίες ἐντάσσονται δύο ὁμάδες.

Ὁμάδα 8

Στὰ χφ τῆς ομάδας οἱ Ἅγιοι δὲν ἀπεικονίζονται ὅπως εἶδαμε μέχρι τώρα στὴν ἀρχὴ τοῦ βίου τους, ἀλλὰ ἐμφανίζονται συγκεντρωμένοι σὲ μία σελίδα στὴν ἀρχὴ τοῦ κώδικα, σὲ τρεῖς ἢ τέσσερις σειρές ἀναλόγως, ὄρθιοι, μετωπικοὶ μὲ τὴν ἀναγραφὴ τοῦ ὀνόματός τους. Μέσα στὸν κώδικα ταινιοειδῆ, διακοσμημένα ἐπίπιπλα ἐξαίρουν ὅπως συνήθως τὴν ἀρχὴ τῶν βίων.

Στὴν Ὁμάδα αὐτὴ ἀνήκουν:

Oxford, Bodl. Libr., Barocci 230,⁵⁴ Μεταφραστῆς Σεπτεμβρίου, γ' τέταρτο 11ου αἰ. (εἰκ.3)

Βιέννη, Hist. gr. 6,⁵⁵ Μεταφραστῆς Ὀκτωβρίου, β' μισὸ 11ου αἰ. (εἰκ.4).

Par. gr. 580,⁵⁶ Μεταφραστῆς, 17-30 Νοεμβρίου, ἔτ. 1054-1056 (εἰκ.1).

Sinaiticus 512,⁵⁷ Μεταφραστῆς, 5-17 Ἰανουαρίου, β' μισὸ 11ου αἰ.

54. Ehrhard, II 333, 690· CBM, I 49, εἰκ. 172-178, 197-200· Belting, *Euphemia-Kirche*, 148 μὲ ὑπόσ. 96· Mijović 192· O. Pächt, *Byzantine Illumination, Bodleian Picture Book*, Nr. 8, Oxford 1952, 6,7,9, εἰκ. 1,19.

55. Ehrhard, II 380,690· H. Gerstinger, *Die griechische Buchmalerei*, Wien 1926, 30, Πίθ. XVI, XVII· P. Buberl - H. Gerstinger, *Die byzantinischen Handschriften. Band II, Die Handschriften des 10.-18. Jh.*, Leipzig 1938, 38 ἐπ., Πίθ. XIII-XV· Mijović 198.

56. Ehrhard, II 428, 690· H. Bordier, *Description des peintures et autres ornements des Manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1883, 299-300· H. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIVe s.*, Paris 1929, 49 ἐπ., Πίθ. CII· *Byzance et la France Médiévale, Bibliothèque Nationale*, Paris 1958, Κατάλογος Ἐκθέσεως, Nr. 26, 252 ἐπ.· Mijović 198. Κατὰ τὸν Ehrhard, II 428, ὁ Par. Gr. 1499, ἀπὸ τὸ ἔτος 1054-1056 (βλ. Lake, IV, Nr 161, Πίθ. 274-275) ἀποτελεῖ τὴν συνέχεια τοῦ Par. Gr. 580 μὲ ὅμοια ταινιοειδῆ ἐπίπιπλα στὴν ἀρχὴ τῶν βίων.

57. Ehrhard, II 540, 690· K.-W. Clark, *Checklist of manuscripts in St. Catherine's Monastery, Mount Sinai, Washington* 1952, 27· K. Weitzmann, *Illustrated Manuscripts at St. Catherine's monastery on Mt. Sinai*, Collegeville, Minnesota 1973, 21, εἰκ. 27· τοῦ ἴδιου, "Byz. Min.", 284 ἐπ., εἰκ. 281· Mijović 199.

(εικ.2).

Όμάδα 9

Μία ολοσέλιδη μικρογραφία του Ἁγίου τοῦ πρώτου βίου τοῦ τόμου προτάσσεται στὸν κώδικα.

Ἡ μικρογραφία βρίσκεται μέσα σὲ πλαίσιο καὶ παριστάνει τὸν Ἅγιο ὀλόσωμο, μετωπικό. Τὴν ἀρχὴ τῶν βίων διακοσμοῦν ταινιοειδῆ ἐπίπιπλα. Ἐδῶ ἀνήκουν:

Μετέωρα, *Μ. Μεταμορφώσεως*, κώδ. 552,⁵⁸ Μεταφραστῆς Μαΐου-Αὐγούστου, 11ος αἰ.

Λαύρας Δ 46 (422),⁵⁹ Μεταφραστῆς Σεπτεμβρίου, 12ος αἰ.

Vat. gr. 817,⁶⁰ Μεταφραστῆς, 5-17 Ἰανουαρ., 12ος αἰ.

II. – Στὰ χφ μὲ μικρογραφίες στὴν ἀρχὴ τοῦ βίου ἐντάσσονται οἱ ἀκόλουθες ὁμάδες.

Όμάδα 10

Ἡ μικρογραφία μπαίνει κάθε φορά στὴν ἀρχὴ τοῦ βίου κάτω ἀπὸ τὸ ταινιοειδὲς ἐπίπιπλο μαζὶ μὲ τὸν τίτλο καὶ ἀντιστοιχεῖ στὸ πλάτος μιᾶς στήλης κειμένου. Οἱ ἅγιοι εἰκονίζονται ὄρθιοι, μετωπικοί, ἐπάνω στὴν περγαμνῆ, χωρὶς πλαίσιο.

Στὴν ὁμάδα αὐτὴ ἀνήκουν:

Λαύρας Δ 71 (447),⁶¹ Μεταφραστῆς, 17-30 Νοεμβρίου, 11ος αἰ. (εικ.17,18).

Ambrosianus gr. 1017 (E 89 inf.),⁶² Μεταφραστῆς, (5)-14 Δεκεμβρίου, 11ος αἰ. (εικ.15,16). Ὁ Ἄμβροσιανὸς Κώδικας ἀναφέρεται καὶ στὴν ὁμάδα 3, στὸν τύπο Α, διότι σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς 9 βίους ποὺ περιλαμβάνει, εἰκονίζει σκηνὲς μαρτυρίου τῶν πέντε μαρτύρων τῆς Σεβαστείας (Εὐστράτιος, Αὐξέντιος, Εὐγένιος, Μαρδάριος καὶ Ὁρέστης, 12 Δεκ, φ. 234α), στὸ τέλος τοῦ βίου, ὅπως καὶ οἱ κώδικες τῆς Κοπεγχάγης, Gl. Kongl. Saml. 167 καὶ τοῦ Ἱστορ. Μουσείου τῆς Μόσχας 175/358.

Όμάδα 11

Ἡ μικρογραφία μὲ τὸν Ἅγιο – πλάϊ στὸν ὁποῖον ἀναγράφεται τὸ ὄνομά του –, ὄρθιο, μετωπικό, ἐμφανίζεται πάνω ἀπὸ τὸ ταινιοειδὲς ἐπίπιπλο, ἐλεύθερη, χωρὶς πλαίσιο, μὲ φόντο τὴν περγαμνῆ· κάτω ἀπὸ τὸ

58. Ehrhard, II 622, 690· Mijončić 204· Νίκου Α. Βέη, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, Ἀθῆνα 1967, Πiv. LXV, LXXX.

59. Ehrhard, II 325, 690· Εὐστρατιάδης, 57· *Θησαυροί*, III 248, εἰκ. 111-113· Mijončić 204.

60. Ehrhard, II 538, 690· Mijončić 203.

61. Ehrhard, II 418, 691· Εὐστρατιάδης, 67, ἐπ.· *Θησαυροί*, III 250 ἐπ., εἰκ. 118-123.

62. Βλ. βιβλιογραφία στὴν ὁμάδα 3, σελ. 282, ὑποσημ. 33.

επίτιπλο άκολουθεΐ ό τίτλος του κειμένου.

Σ' αύτή την ομάδα άνήκουν:

Marcianus 585,⁶³ Μεταφραστής, 9-18 'Ιανουαρίου, β' μισό 11ου αι., (εικ.19,21,24)

Alexandrinus 35 (303),⁶⁴ Μεταφραστής για τους μήνες Μάιο-Αύγουστο, β' μισό 11ου αι., (εικ.20,22,23)

Vat. Regius gr. 60,⁶⁵ Μεταφραστής, άπόσπασμα 'Ιανουαρίου, 12ος αι.

Διονυσίου 50,⁶⁶ όμιλίες προς τιμήν 'Αγίων, 13ος-14ος αι.

Γένουα, S. Athanasio Cod. 36,⁶⁷ Μεταφραστής, 17-30 Νοεμβρίου, 11ος αι.

'Ομάδα 12

'Η μικρογραφία τοποθετείται μέσα σε πλαίσιο στην άρχή του βίου, στη θέση του επίτιπλου και παριστάνει τόν 'Αγιο του βίου όλόσωμο ή σε προτομή. Στά περισσότερα χφ τής ομάδας μόνον ένας βίος - συνήθως ό πρώτος - έξαιρείται με μικρογραφία, ένώ στην άρχή των ύπολοίπων βίων ύπάρχει άπλώς ένα διακοσμημένο ταινιοειδές επίτιπλο.

Στην ομάδα αύτή άνήκουν:

Μεσσήνη, S. Salvador 27,⁶⁸ Μεταφραστής, 1 Φεβρ. - 29 'Ιουνίου, 11ος αι.

Berol. gr. vol. 17 (gr. 255),⁶⁹ Μεταφραστής, Μάιος - Αύγουστος, 11ος αι.

Θεσ/νίκη, Μονή Βλατέων 3,⁷⁰ Μεταφραστής, 1-16 Νοεμβρ., 12ος αι.

63. Ehrhard, II 541, 691: I. Furlan, *Codici greci illustrati della Biblioteca Marciana*, Milano 1978-1979, I 57 έπ., εικ. 46-48: Mijović 200.

64. Ehrhard, II 620 έπ., 692: Th. Moschonas, "Histoire étrange d'un manuscrit enluminé alexandrin du XIe s., perdu et retrouvé", 'Ανάλεκτα, 'Εκδόσεις του 'Ινστιτούτου των 'Ανατολικών Σπουδών τής Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης 'Αλεξανδρείας, 'Αρ. 12, Alexandria 1963, 5 έπ., εικ. 1-35: του ίδιου, *Κατάλογος τής Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης*, vol. I, Χειρόγραφα, 'Αλεξανδρεία 1945, 1965², 38 έπ.: K. Weitzmann, "The Mandylion and Constantine Porphyrogennetos", *Cahiers Archaeologiques* 11 (1960) 168, εικ. 5.

65. Ehrhard, II 585, 691: Mijović 203.

66. Λάμπρος, I, 322: 'Θησαυροί, I 413, εικ. 100-102: Belting, *Euphemia-Kirche*, 151 έπ., εικ. 41a, b: Der Nersessian, "Met. Menol.", 228 με ύποσ. 32: Mijović 205.

67. Ehrhard, II 432, 691: του ίδιου, "Die griechischen Handschriften von Genua", *Centralblatt für Bibliothekswesen*, 10 (1893), Nr 36: Mijović 198: S. Der Nersessian, *L'illustration des Psautiers grecs du Moyen Age. II*, Paris 1970, 95 με ύποσμη. 57.

68. Ehrhard, II 650, 692: Ch. Diehl, "Notice sur deux manuscrits à miniatures de la Bibliothèque de l' Université de Messine", *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, 8 (1888) 319 έπ.: *Mosira dei Manoscritti in occasione del VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, Palermo 1951, Πίν. 3,6: *Mostra dei Codici greco-bizantini*, Catalogo, Messina 1960, Nr. 3: Der Nersessian, "Met. Menol.", 228 με ύποσμη. 32 και 35: Mijović 191.

69. Ehrhard, II 619 έπ., 692: C.G. de Boor - W. Studemund - L. Cohn, *Verzeichnis der griechischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin 1890-1897, II 128 έπ.: Mijović 202.

70. Ehrhard, II 410, 690: Mijović 204.

Σταυρονικήτα 3,⁷¹ Μεταφραστής Σεπτεμβρίου, 12ος αι.

Laurentianus XI 10,⁷² Μεταφραστής, 4-15 Δεκ., 11ος-12ος αι.

Marcianus 351,⁷³ Μεταφραστής, 1-13 Νοεμβρ., 12ος αι.

Laurentianus XI, li,⁷⁴ Μεταφραστής, Ἀπόσπασμα Δεκεμβρίου, 11ος-12ος αι.

Παντελεήμονος XI I,⁷⁵ Μεταφραστής, ἀπόσπασμα Νοεμβρίου, 12ος αι.

Εικονογράφηση τῶν χφ μηνολογίων

Ἀπὸ τὰ μέχρι σήμερα γνωστὰ θὰ συνοψίσουμε ἐδῶ μερικά γιὰ τὴν εἰκονογράφηση τῶν κωδικῶν αὐτοῦ τοῦ εἶδους.

Κανόνας στὴν εἰκονογράφηση τῶν μηνολογίων εἶναι μία καὶ μοναδικὴ παράσταση τῆς μορφῆς τοῦ Ἁγίου ἢ τῶν Ἁγίων τοῦ βίου στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου.⁷⁶ Ἁγιοὶ Ἐπίσκοποι, Μοναχοὶ καὶ Ὁμολογητές, ἐκείνοι δηλ. πού σύμφωνα μὲ τὸν βίο τους «ἐκοιμήθησαν» εἰκονίζονται κατὰ κανόνα μετωπικοί, ὁλόσωμοι (πρβλ. εἰκ.19-22) – συχνὰ – ἢ σὲ προτομῆ – σπανιότερα. Ἀντίθετα Μεγαλομάρτυρες καὶ Ὁσιομάρτυρες παριστάνονται στὴ σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου τους (εἰκ.24). Σπάνια καὶ σὲ μεμονωμένες περιπτώσεις χφ μηνολόγια παριστάνουν τὸν Ἁγιο τοῦ βίου περισσότερο ἀπὸ μία φορὰ ἢ παραθέτουν κύκλο σκηνῶν ἀπὸ τὴ ζωὴ του.⁷⁷ Ἡ παράσταση ἢ μὴ σκηνῆς μαρτυρίου ἢ βίου σὲ ἓνα χφ εἶναι ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ἔνταξή του στὸν τύπο Α (μὲ σκηνές) ἢ Β (μὲ ὄρθιες μετωπικὲς μορφές) ἀνάλογα. Θὰ πρέπει ὁμῶς ἐδῶ νὰ τονιστεῖ, ὅτι οὔτε στὰ χφ τοῦ Τύπου Α παρίστανται ὅλοι οἱ Μάρτυρες σὲ σκηνὴ μαρτυρίου οὔτε στὰ χφ τοῦ Τύπου Β ἀποκλείονται οἱ σκηνικὲς παραστάσεις. Ἔτσι στὰ χφ τοῦ Τύπου Α ἢ παράσταση τοῦ Μάρτυρα σὲ σκηνὴ μαρτυρίου δὲν ὑπῆρξε ποτὲ δεσμευτικὴ: γιὰ λόγους ἄγνωστους εἶναι δυνατὸν στὸ ἴδιο χφ ὀρισμένοι Μάρτυρες νὰ ἐμφανίζονται σὲ παράσταση μαρτυρίου, ἐνῶ ἄλλοι νὰ εἰκονίζονται ὅπως οἱ Μὴ-Μάρτυρες ὁλόσωμοι, μετωπικοί⁷⁸: τὸ μόνο ποὺ παραμένει δηλωτικὸ τῆς τάξης τους εἶναι ὁ σταυρὸς τοῦ Μαρτυρίου ποὺ κρατοῦν στὸ δεξιὸ χέρι. Ἐξ ἄλλου στὰ χφ τοῦ Τύπου Β Ἁγιοὶ πού παρίστανται ὁμαδικά, ὅπως οἱ Τεσσαράκοντα Μάρτυρες ἢ οἱ Πατέρες τοῦ Σινᾶ καὶ ἐμφανίζονται ὄχι στὸ συνηθισμένο γι' αὐτὰ τὰ χφ τύπο, ὄρθιοι καὶ μετωπικοί, ἀλλὰ στὴ

71. Ehrhard, II 326, 690: Λάμπρος, I 75, Nr. 868: Mijović 204.

72. Ehrhard, II 475, 692: Mijović 202.

73. Ehrhard, II 412, 690: Mijović 204.

74. Ehrhard, II 475, 692: Mijović 202: Belting, *Euphemia - Kirche*, 149 μὲ ὑπόσημ. 108.

75. Ehrhard, II 457, 691: Λάμπρος, II 292, Nr. 5606, 100: Mijović 202 (Rusik 100).

76. Weitzmann, "Byz. Min.", 283 ἐπ.

77. Βλ. σελ.292 γιὰ τοὺς κύκλους βίων Ἁγίων.

78. Ὅπως συμβαίνει π.χ. στὸν κώδικα τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας 9/382 ἢ στὸ Μηνολόγιό τῆς Κοπεγχάγης Gl. Kongl. Saml. 167, βλ. σελ. 300 καὶ 302 ἀντίστοιχα.

σκηνή του μαρτυρίου τους (οί "Άγιοι Τεσσαράκοντα στήν παγωμένη λίμνη, και οι "Άγιοι Πατέρες στή σκηνή του άποκεφαλισμού, όπως συνήθως).⁷⁹ Τέλος, τόσο στα χφ του Τύπου Α, όσο και σε εκείνα του Τύπου Β οι έορτές του Χριστού, τής Θεοτόκου και του Ίω. του Βαπτιστή εξαίρονται με παραστάσεις κάποιας σκηνης (π.χ. Κοίμηση τής Θεοτόκου, Άποκεφαλισμός ή Εύρεση τής τιμίας κεφαλής του Ίωάννου κ.ά.).

Οί ολόσωμοι μετωπικοί "Άγιοι, Μάρτυρες και μή, εμφανίζονται μέσα σε χρυσό κάμπο, που σε λιγότερο πολυτελή χφ αντικαθίσταται από γαλάζιο βάθος. Συχνά τó βάθος αυτό γεμίζει με άρχιτεκτονικά συμπλέγματα (πρβλ Όμάδα 2) ή δηλώνεται μόνο τó εδαφος με μιá απλή κυματιστή γραμμή και τυποποιημένα άνθάκια (π.χ. Δοχειαρίου 5 στήν Όμάδα 5).

Η μετωπικότητα τών Άγίων θυμίζει τις όρθιες μορφές τών Άσκητών, Μαρτύρων και Άναχωρητών που διακοσμούν τó κατώτερο μέρος τών τοίχων στους ναούς και άποπνέει έντονα τόν χαρακτήρα τής εικόνας που ύπαινίσσεται τήν άμεση σχέση που δημιουργείται ανάμεσα στον πιστό και στη λατρευτική παράσταση του Άγίου άπέναντί του.⁸⁰ Αντίθετα στήν παράσταση του μαρτυρίου - σκηνές γραφικές που έκτυλίσσονται μέσα σε όρεινό τοπίο - ύπερισχύει ή δράση, ή στιγμή του πάθους του Μάρτυρα, με τή μνήμη του όποίου αντιπαράθεται ό πιστός τήν ήμέρα τής έορτής.

Τά χφ μηνολόγια με τις συλλογές τών βίων τών Άγίων, κείμενα ψυχωφελή, άγαπητό άνάγνωσμα στή βυζαντινή περίοδο, δέν άπευθύνονται

79. Η παράσταση τών Τεσσαράκοντα Μαρτύρων εικονογραφεί τήν 9η Μαρτίου στα Μηνολόγια του Ίστορικού Μουσείου τής Μόσχας άρ. 183 (11ος αϊ., D.K. Trenev - N.P. Popov, *Miniatures du ménologe grec du XIe s. No 183 de la Bibliothèque Synodale de Moscou*, Moscou 1911, Πιν. 8, 36· βλ. και όμάδα 2, σελ.281), Διονυσίου 50 (13ος-14ος αϊ., *Θησαυροί*, I 413· βλ. και όμάδα 11), Μεσσήνη, S. Salvator 27 (11ος αϊ., *Der Nersessian*, "Met. Mencl." 228 με ύποσημ. 32· βλ. και όμάδα 12, σελ.288), Bodl. Libr., th. gr. f.1 (14ος αϊ., *CBM II*, εικ. 36· βλ. και όμάδα 1, σελ.280). Εικονογραφικά άκολουθεί τόν καθιερωμένο τύπο που εμφανίζεται ήδη στον 7ο-8ο αϊ. στους τοίχους τών εκκλησιών, ένw από τόν 10ο αϊ. άποτελεί και θέμα τών φορητών εικόνων (O. Demus, "Two Palaeeologan Mosaic Icons", *DOP* 14 (1960) 96 έπ., εικ. 6, 12, 13). Τó μαρτύριο τής άποτομής τών Άγ. Πατέρων έν Σινά και Ραϊθού συνοδεύει τήν έορτή τής 14ης Ίανουαρίου στα χφ Vat. Gr. 1613 (*Il Menologio di Basilio II* (cod. Vaticano greco 1613), Τορίνο 1907, 315· βλ. και όμάδα 2, σελ. 281), Baltimore, W 521 (ca. 1040· Th. Moschonas, ό.π. στήν ύποσημ. 64, εικ.12· βλ. και όμάδα 2, σελ. 281), Par. Gr. 1561 (13ος αϊ., Mijović 204· βλ. και όμάδα 2, σελ.282), Sinaiticus 512 (β' μισό 11ου αϊ.: K. Weitzmann, *Illustrated Manuscripts at St. Catherine's Monastery on Mt. Sinai*, Minnesota 1973, 21, εικ. 27· βλ. και όμάδα 8, σελ.286), Venet. Marcianus 585 (β' μισό 11ου αϊ., I. Furian, ό.π. στήν ύποσημ. 63, εικ. 47· βλ. και όμάδα 11, σελ.288), Bodl. Libr. th. gr. f. 1 (14ος αϊ., *CBM II*, εικ. 45). Η παράσταση διαμορφώνεται σύμφωνα με τó συνηθισμένο τύπο τής άποτομής, άλλοι μάρτυρες νά στέκονται με τó κεφάλι σκυφτό και άλλοι γονατιστό άποκεφαλιζόμενοι ή έτοιμοι να δεχτούν τήν «διά ξίφους τομήν». Μοναδικό στοιχείο διαφοροποίησης είναι ό άριθμός τών παριστανομένων: συχνά ή παράσταση περιλαμβάνει μόνον μερικά πρόσωπα ένδεικτικά άντί του πλήθους τών μαρτύρων.

80. Βλ. K. Wessel, λ. "Frontalität", *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, II 586 έπ.

μόνον στην εκκλησιαστική - λειτουργική χρήση⁸¹ αλλά και στην ιδιωτική εὐλάβεια, ὅπως φανερώνουν ἀφιερωματικοὶ στίχοι ποῦ συνοδεύουν καμμιὰ φορά αὐτὰ τὰ ιδιωτικὰ χφ. Χαρακτηριστικὸ ὄλων τῶν στίχων εἶναι ἡ ἐπίκληση ποῦ ἀπευθύνει ὁ κάτοχος τοῦ τόμου σὲ ὄλες τίς τάξεις τῶν Ἁγίων γὰ νὰ τοὺς ἔχει βοηθοὺς ἐναντία σὲ κάθε κακὸ. Ἐὰν ὁ κάτοχος εἶναι αὐτοκράτορας ζητεῖται ἀπὸ τοὺς Ἁγίους βοήθεια στὴ διακυβέρνηση τοῦ κράτους καὶ στὶς μάχες ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν.⁸² Σὲ τόμους ποῦ ἀνήκαν σὲ ταπεινότερους πολίτες^{82α} ἢ βοήθεια ποῦ ἐπικαλεῖται ὁ κάτοχος παραμένει στὴ σφαῖρα τοῦ ιδιωτικοῦ βίου.⁸³

Τὸ κείμενο στὰ μηνολόγια εἶναι δίστηλο. Ἡ μικρογραφία μπαίνει κάθε φορά στὴν ἀρχὴ τοῦ βίου καὶ ἀντιστοιχεῖ στὸ πλάτος μιᾶς στήλης κειμένου. Μόνον στὰ χφ τοῦ «Αὐτοκρατορικοῦ Μηνολογίου» (Ὁμάδα 2) καταλαμβάνει τὸ πλάτος καὶ τῶν δύο στηλῶν. Οἱ μεμονωμένες μορφές τῶν Ἁγίων ἢ οἱ σκηνικές παραστάσεις ζωγραφίζονται εἴτε ἐλεύθερα ἐπάνω στὴν περγαμνὴ, χωρὶς βάθος καὶ πλαίσιο (Ὁμάδες 3,10,11· πρβλ. εἰκ.11 κ.ἐξ.) ἢ περιβάλλονται ἀπὸ ἀπλὸ ἢ κατάκοσμο πλαίσιο (Ὁμάδες 2,4,5,12· πρβλ. εἰκ.7,8). Σὲ ὀρισμένα χφ οἱ μνιαιτοῦρες εἶναι ὀλοσέλιδες καὶ εἴτε συνοδεύουν τὸ βίο ποῦ ἀρχίζει στὴν ἐπόμενη σελίδα, ὁπότε παριστάνουν σκηνές τοῦ βίου τοῦ Ἁγίου (Ὁμάδα 1) ἢ μπαίνουν στὴν ἀρχὴ τοῦ κώδικα καὶ παριστάνουν τοὺς Ἁγίους ὀλοσώμους, μετωπικοὺς (Ὁμάδες 8,9· πρβλ. εἰκ.1-4). Μικρογραφίες στὸ περιθώριο ἐμφανίζονται σχετικὰ σπάνια (Ὁμάδα 6). Ἐνδιαφέρουσα εἶναι μιὰ ὁμάδα χφ (Ὁμάδα 7) μὲ ἀνθρωπομορφικὰ ἀρχικά, ποῦ συμπλέκουν σκηνές μῆσα στὰ ἀρχικά κεφαλαῖα τῶν κειμένων. Σὲ μιὰ μοναδικὴ ὁμάδα χφ οἱ Μάρτυρες ἐμφανίζονται δύο φορές: στὴν ἀρχὴ τοῦ βίου, ὄρθιοι μετωπικοί, καὶ στὸ τέλος στὴ σκηνὴ τοῦ μαρτυρικοῦ τους θανάτου (Ὁμάδα 3· πρβλ. εἰκ.11-14). Μιὰ

81. Ehrhard, II 307.

82. Ὅπως συμβαίνει στὸ Συναξάριο τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' (τοὺς ἀφιερωματικούς στίχους βλ. στὸν Lake, VII, Nr. 279, σελ. 14 καὶ I. Sevchenko, "The Illuminators of the Menologium of Basil II", *DOP* 16 (1962) 272 ἐπ.) καὶ στὰ χφ τοῦ «Αὐτοκρατορικοῦ Μηνολογίου», στὸ Ἰστορ. Μουσείο τῆς Μόσχας 183 καὶ στὴ Baltimore W 521 (τοὺς στίχους βλ. στὸν Ehrhard, III 346 μὲ τὴν ὑπόσημ.: πρβλ. καὶ σελ. 307).

82α. ποῦ πάντως θὰ ἀνήκαν στὴν τάξη τῶν δυνατῶν, ἀφοῦ μόνον αὐτοὶ θὰ μπορούσαν νὰ παραγγεῖλουν χφ γιὰ ιδιωτικὴ χρῆση, βλ. N. Nilson, "Books and Readers in Byzantium", *Byzantine Books and Bookmen*, A Dumbarton Oaks Colloquium, Washington D.C. 1975, 3 ἐπ.: πρβλ. καὶ Ἀθ. Κομίνη, Πίνακες χρονολογημένων Πατριακῶν κωδίκων, Ἀθῆναι 1968, Κώδιξ 245, ἐτ. 1057: ὁ γραφεὺς Συμεὼν-σημιεῖται ὅτι ὁ πατρικίος τῆς Συγκλήτου Πόθος τοῦ ἔδωσε ρν' νομίματα γιὰ ἑπτὰ τόμους τοῦ Μηνολογίου τοῦ Μεταφραστῆ.

83. πρβλ. τοὺς ἀφιερωματικούς στίχους σὲ ἓνα Μηνολόγιο τοῦ Μεταφραστῆ στὴν Πλάτμο κώδ. 239 τοῦ 12ου αἰ. (Ἰω. Σακκελίω, *Πατριακὴ Βιβλιοθήκη*, Ἀθῆναι 1890, 121 ἐπ.: ὁ κώδικας αὐτὸς δὲν εἶναι εἰκονογραφημένος) καὶ τὸ ποίημα ποῦ συνοδεύει τὸ Μηνολόγιο τοῦ Δεσπότη Δημητρίου Παλαιολόγου στὸ χφ τῆς Bodl. Libr. th. gr. f. 1 (P. Joannou "Das Menologion des Despoten Demetrios I Palaiologos", *BZ* 50 (1957) 307 ἐπ.: Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg 1970, 14: *CBM* II, 1).

σπάνια διάταξη στην προμετωπίδα που παραμένει μοναδική στά μέχρι σήμερα γνωστά μνηολόγια εμφανίζει ο κώδ. του Βρετανικού Μουσείου Add.11870 στους βίους Μαρτύρων: μέσα σε ένα ὀρθογώνιο κατ'ομοίωμα πλαίσιο οί σκηνές του βίου μέσα σε μετάλλια είναι διευθετημένες στις γωνίες του ὀρθογωνίου (Ὁμάδα 4).

Κύκλοι βίων Ἀγίων

Ὅπως ἀναφέραμε καὶ παραπάνω (σ.289) τὰ χφ πού εἰκονίζουν τὸν μάρτυρα περισσότερο ἀπὸ μιά φορά ἢ πού περιλαμβάνουν σκηνές ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ βίου του εἶναι λίγα. Τὸ Μνηολόγιο τοῦ Μεταφραστῆ εἶναι μιά συλλογὴ κειμένων ἀρκετὰ ἐκτεταμένη. Ἡ διεξοδικὴ εἰκονογράφηση κάθε βίου ξεχωριστὰ θὰ ἐπιβάρυνε σημαντικὰ τὸ κόστος τοῦ ἔργου. Ἐτοίμη ἔκταση τοῦ κειμένου ἐπέδρασε περιοριστικὰ στὴν εἰκονογράφηση πού ἀρκεῖται συνήθως σὲ μιά μινιατούρα στὴν προμετωπίδα τοῦ κειμένου. Τὰ χφ Μνηολόγια ὅπου ὁ ἐρευνητὴς μπορεῖ νὰ βρεῖ κύκλους ἀπὸ τὸ βίο τῶν ἁγίων – ταξινομοῦνται ὅλα στὸν τύπο Α – εἶναι τὰ ἑξῆς:⁸⁴

*Μόσχα, Ἱστορ. Μουσεῖο gr. 9/382,*⁸⁵ ἔτ. 1063, εἰκονίζει μιά σκηνὴ βίου καὶ τὸ μαρτύριο πρὶν ἀπὸ τὸ βίο τῶν Ἀγίων Μανουήλ, Σαβέλ καὶ Ἰσαμήλ (17 Ἰουνίου, φ.28 β), Παντελεήμων (27 Ἰουλίου, φ.101 α' εἰκ.7), Καλλινίκου (29 Ἰουλίου, φ. 119α) καὶ Ἰω. Βαπτιστῆ (29 Αὐγ. φ.210 α) καὶ δύο σκηνές βίου τοῦ Ἀρσενίου (8 Μαΐου, φ.1α' εἰκ.5).

*Sinaiticus 500,*⁸⁶ β' μισὸ 11ου αἰ., εἰκονίζονται δύο σκηνές θαυμάτων τῶν Ἀγ. Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ (1 Νοεμβρ., φ. 5α' εἰκ.6).

Ὁ Ἀθωνικὸς κώδικας *Ἐσφιγμένον 14,*⁸⁷ 11ος αἰ., περιέχει 8 βίους, μὲ ὀλοσέλιδες μικρογραφίες. Σὲ κάθε ἕναν ἀπὸ τὸς βίους προηγεῖται ἕνα φύλλο καὶ οἱ δύο τὸν πλευρές (recto καὶ verso) χωρίζονται σὲ δύο ἢ τρεῖς ζῶνες, ἀνάλογα, ὅπου ἐκτυλίσσονται σὲ παραστάσεις συνεχόμενες σκηνές ἀπὸ τὸ βίο τοῦ Ἀγίου.⁸⁸ Οἱ παραστάσεις ἐξιστοροῦν τὸ βίο τῶν

84. Πρβλ. Ν. Patterson - Sevcenko, *Cycles of the life of St. Nicholas in Byzantine Art*. Columbia University, Ph. D. 1973, 27 ἔπ.

85. Βιβλιογραφία γιὰ τὸν κώδικα βλ. στὴν ὁμάδα 4, σελ283καὶ περιγραφή στὴ σελ299.Οἱ σκηνές βίου πού ἀναφέρονται ἐδῶ δημοσιεύονται στὸν Lake, VI, Πίν. 408 (Ἀρσένιος), Lichaceva, Πίν. 11 (Παντελεήμων) καὶ Πίν. 12 (Μανουήλ, Σαβέλ καὶ Ἰσαμήλ). Τὸν κύκλο τοῦ Ἰω. τοῦ Βαπτιστῆ βλ. πρόχειρα στὸν Weitzmann, "Byz. Min.", εἰκ. 267. Ἡ παράσταση τοῦ Καλλινίκου εἶναι ἀπ' ὅσο ξέρω ἀδημοσίευτη.

86. Βιβλιογραφία βλ. ὁμάδα 4, σελ283καὶ περιγραφή στὴ σελ.299.Γιὰ τὶς σκηνές θαυμάτων Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ βλ. Κ. Weitzmann, *Illustrated Manuscripts at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Minnesota 1973, εἰκ. 26.

87. Γιὰ βιβλιογραφία βλ. ὁμάδα 1, σελ280.Οἱ σκηνές βίου πού ἀναφέρονται ἐδῶ δημοσιεύονται στὸς *θησαυροὺς II*, εἰκ. 327-341.

88. Ἡ διάταξη συνεχόμενων παραστάσεων σὲ δύο ἢ τρεῖς ζῶνες στὶς ὀλοσέλιδες μικρογραφίες τοῦ Ἐσφιγμένον 14 ἀπηχοῖ κατὰ τὸν Weitzmann, "Byz. Min.", 282, σύστημα εἰκονογράφησης πού ὑπερίσχυε στὸς παλαιούς, προμεταφραστικούς κώδικες τῶν Μνηολογίων, ὅπως συμβαίνει στὸ Παρισινὸ χφ τῶν Ὁμιλιῶν τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ

Ἄγ. Συμμεών τοῦ Στυλῆ (1 Σεπτ., φ.2), Εὐσταθίου καὶ συνοδίας (20 Σεπτ., φ.52), Ἀρτεμίου καὶ συνοδίας (20 Ὀκτ., φ.90), Ἀρέθα (24 Ὀκτ., φ. 136), Μηνᾶ, Ἐρμογένη καὶ Εὐγράφου (10 Δεκ., φ.294), Εὐστρατίου καὶ συνοδίας (13 Δεκ., φ. 343), ἐνῶ τὰ εἰκονογραφημένα φύλλα πρὶν ἀπὸ τοὺς βίους τοῦ Στεφάνου τοῦ Νέου (28 Νοεμβρ.) καὶ Νικολάου (6 Δεκ.) ἔχουν ἀποκοπεῖ.

Στὸ corpus τῶν ἱστορημένων μηνολογιῶν ὁ Ἐσφιγμένου 14 εἶναι μοναδικός. Ἀπὸ ἀπόψεως κειμένου προβαίνει σὲ μιὰ μικρὴ ἐπιλογὴ ἀπὸ τοὺς βίους 4 μηνῶν (Σεπτ. - Δεκ.): οἱ βίοι εἶναι τοῦ Μεταφραστῆ ἐκτός ἀπὸ ἕναν, τὸ βίο τοῦ Ἀρτεμίου (20 Ὀκτ.) τοῦ ὁποῖου τὸ κείμενο εἶναι προμεταφραστικό.⁸⁹ Γιὰ τὴν εἰκονογράφηση ἐξ ἄλλου ὁ κώδικας εἶναι πολῦτιμος. Ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς τῶν βίων ἔκανε ἐφικτὴ τὴ διεξοδικὴ ἱστορήσῃ τους, πράγμα σπάνιο στὰ χφ τοῦ εἴδους του. Τόσο ἡ πολυτέλεια ὅσο καὶ ἡ ἐπιλογὴ τῶν βίων μετὰ τὴ διεξοδικὴ εἰκονογράφηση ἀπηχοῦν τὶς προσωπικὲς προτιμήσεις τοῦ ἀγνωστοῦ ἐντολέα, ἴσως δωρητῆ τῆς Μ. Ἐσφιγμένου.

Τὸ χφ τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, Add. 11870,⁹⁰ 12ος αἰ., χρησιμοποιεῖ μιὰ σπάνια διάταξη γιὰ τὶς σκηνές τοῦ βίου: οἱ παραστάσεις βρίσκονται μέσα σὲ μετὰλλια ποὺ διατάσσονται στὶς τέσσερις γωνίες τοῦ κατάκοσμου ὀρθογωνίου στῆν προμετωπίδα τοῦ βίου. Στὸ μεσαῖο - πέμπτο - μετὰλλιο εἰκονίζεται ὁ μάρτυρας σὲ προτομῇ ἢ ἕνα διακοσμητικὸ μοτίβο. Οἱ σκηνές ποὺ παριστάνονται εἶναι τυπικές: ὁ Μάρτυρας παρρησιαζόμενος μπροστὰ στὸν ἄρχοντα, δύο σκηνές βασανισμοῦ καὶ ὁ μαρτυρικὸς θάνατος τοῦ Ἁγίου.

Τέτοιοι συνεπτυγμένοι κύκλοι συνοδεύουν τοὺς βίους τῶν Ἄγ. Μαρτύρων Ἀνθίου (3 Σεπτ., φ. 44β), Βαβύλα (4 Σεπτ., φ. 52 β), Ρωμόλου καὶ συνοδίας (6 Σεπτ., φ. 67α), Σευηριανοῦ (9 Σεπτ., φ. 77α) Σαββατίου καὶ συνοδίας (19 Σεπτ., φ. 141α) καὶ Εὐσταθίου Πλακίδα (20 Σεπτ., φ. 151α), ἐνῶ γιὰ ἄλλους μάρτυρες τοῦ κωδ. παριστάνεται μόνο μιὰ σκηνή, συνήθως τὸ μαρτύριο. Τὰ κριτήρια τῆς ἐπιλογῆς τῶν Ἁγίων ποὺ ἐξαίρονται μετὰ κύκλους τοῦ βίου τους εἶναι ἀδιάνγνωστα.

Στὸν *Λαύρας Δ 51 (427)*,⁹¹ 11ος αἰ., συνοδεύουν δύο σκηνές τὶς

9ου αἰ. (H. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du Ve au XIe s.*, Paris 1929, Pl. XXXI ἐπ.). Ὑπὲρ τῆς γνώμης τοῦ Weitzmann συνηγορεῖ στὸν ἴδιο κώδικα καὶ ἡ ἐπιλογὴ ἑνὸς κειμένου προμεταφραστικοῦ γιὰ τὸν βίο τοῦ Ἀρτεμίου (πρβλ. Ehrhard, ὅπου στῆν ὑπόσημ. 89), ἐπομένως ἡ χρησιμοποίησις παλαιότερων συστημάτων διακόσμησης καὶ εἰκονογραφικῶν προτύπων φαίνεται πιθανή.

89. Ehrhard, III 22-24, ὁ ὁποῖος κατατάσσει τὸ χφ στῆν κατηγορίαν τοῦ «συνεπτυγμένου Μεταφραστῆ» (Verkürzter Metaphrast).

90. Γιὰ βιβλιογραφία βλ. ὁμάδα 4, σελ. 283. Ἀπὸ τὶς μικρογραφίες ποὺ ἀναφέρονται ἐδῶ δημοσιευμένες εἶναι μόνον αὐτὲς ποὺ συνοδεύουν τὸ βίο τοῦ Ἀνθίου, βλ. O. Dalton, *Byzantine art and archaeology*, εἰκ. 160 καὶ E. Kitzinger, *Early Medieval art in the British museum*, London 1960, Πιν. 37.

91. Βιβλιογραφία βλ. ὁμάδα 2, σελ. 282 καὶ 5, σ.283. Τὶς μινιατούρες δημοσιεύουν ἡ *Dev*

έορτές των 20.000 Μαρτύρων στη Νικομήδεια (28 Δεκ., φ.170α) και της Ἁγίας Εὐγενίας (24 Δεκ., φ. 131 β).

Στὸν *Δοχειάριον* 5,⁹² 12ος αἰ., προτάσσεται στὴ διήγηση ἑνὸς θαύματος τοῦ Ἁγ. Κλήμεντος Ρώμης (25 Νοεμβρ., φ. 389 β) μία ὀλόκληρη σελίδα μὲ 4 μικρογραφίες ποὺ διηγοῦνται τὸ θαῦμα. Στὴν ἀρχὴ τοῦ ἴδιου κώδικα τρεῖς σκηνές ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ ἡ μορφή τοῦ Ἀποστόλου ἱστοροῦν τὸ βίο τοῦ Φίλιππου (14 Νοεμβρ., φ. 3β).

Στὸ Συναξάριο τοῦ Βασιλείου Β', *Vat. gr. 1613* (976-1025)⁹³ κυκλικές παραστάσεις συνοδεύουν μόνον τρεῖς βίους: Πίστις καὶ συνοδία (17 Σεπτ., σελ. 43)^{93α}; Ὑπάτιος Γάγγρας (14 Νοεμβρ., σελ. 181) καὶ 20.000 Μάρτυρες Νικομηδείας (28 Δεκ., σελ. 278-280). Στὴν τελευταία περίπτωση κατὰ παρέκκλιση ἡ διήγηση καταλαμβάνει 3 σελίδες ἀντὶ μία ποὺ ἀποτελεῖ τὸν κανόνα στὸν κώδικα, ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ ἰσάριθμες μικρογραφίες.

Στὸν κώδικα τοῦ *Ἱστορ. Μουσείου τῆς Μόσχας gr. 183*,⁹⁴ 11ος αἰ., μία σκηνὴ βίου καὶ τὸ μαρτύριο συνοδεύουν τὸ βίο τοῦ Ὑπατίου Γάγγρας (ἐδῶ γιὰ τὶς 5 Μαρτίου, φ. 158 β) ποὺ ἐπαναλαμβάνει τὴν παράσταση τοῦ *Vat. gr. 1613*.

Στὸν κώδικα τοῦ *Torino, gr. 89 (B II 4)*,⁹⁵ 12ος αἰ., τὸ κείμενο ἱστορεῖται μὲ 13 παραστάσεις ἀπὸ τὸ βίο τοῦ Ἁγ. Εὐστρατίου καὶ τῆς συνοδίας του (18 Δεκ.). Ὁ κώδικας αὐτὸς ἀποτελεῖ *unicum*: παραδίδει ἓνα μοναδικὸ βίο - τὸ κείμενο εἶναι τοῦ Μεταφραστῆ - μὲ ἓναν ἀνεπτυγμένο κύκλο παραστάσεων σὲ μικρογραφίες στὸ περιθώριο. Ὁ μοναδικὸς βίος ποὺ περιέχει ὁ κώδικας καὶ ἡ διεξοδικὴ εἰκονογράφηση μὲ τὸν Εὐστράτιο παρρησιάζομενο μπροστὰ στὸν ἄρχοντα, σκηνὴς βίου καὶ τὸ μαρτύριο τοῦ Ἁγίου καὶ τῶν συντρόφων του ὑποδηλώνουν ὅτι ὁ κώδικας θὰ ἔγινε εἰδικὰ γιὰ κάποιο μοναστήρι ἀφιερωμένο σ' αὐτὸν τὸν Ἅγιο.

Τέλος θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ τὸ Μηνολόγιο τοῦ Δεσπότη Δημητρίου Παλαιολόγου στὸν Κώδικα τῆς *Oxford Bodl. Libr. th. gr. f.1*⁹⁶

Nersessian, "Met. Menol.", εἰκ. 7 (20.000 Μάρτυρες) καὶ εἰκ. 2 (Ἁγ. Εὐγενία): τὴν παράσταση τῆς Ἁγ. Εὐγενίας βλ. καὶ *Θησαυροί*, III, εἰκ. 116.

92. Βιβλιογραφία βλ. ὁμάδα 1, σ.280 καὶ ὁμάδα 6, σ.284. Γιὰ τὶς συγκεκριμένες μικρογραφίες ποὺ ἀναφέρονται ἐδῶ βλ. Der Nersessian, "Met. Menol.", εἰκ. 4 (Κλήμης Ρώμης) καὶ *Θησαυροί* III, εἰκ. 258 καὶ H. Brockhaus, *Die Kunst in den Athos Klöstern*, Leipzig 1924, Πίν. 27 (Φίλιππος).

93. Γιὰ βιβλιογραφία βλ. ὁμάδα 2, σελ.281.

93α. Οἱ σελίδες ποὺ ἀναφέρονται ἐδῶ παραπέμπουν στὴν ἐκδόση *Il Menologio di Basilio II*, Torino 1907.

94. Βλ. βιβλιογραφία στὴν ὁμάδα 2, σ.281. Τὶς σκηνές βίου τοῦ Ὑπατίου Γάγγρας βλ. D.K. Trenev - N.P. Popov, *Miniatures du Ménologe Grec du XIe s. No 183 de la Bibliothèque Synodale à Moscou*, Moscou 1911, Πίν. VIII, 32.

95. Βιβλιογραφία βλ. στὴν ὁμάδα 6, σ.284. Τὶς 13 μικρογραφίες τοῦ κώδικα ποὺ ἀναφέρονται ἐδῶ δημοσίευσε τελευταία ὁ K. Weitzmann, "Illustrations to the lives of the five Martyrs of Sebaste", *DOP* 33 (1979), εἰκ. 12, 13, 15-27.

96. Γιὰ βιβλιογραφία βλ. στὴν ὁμάδα 1, σ.280. Τὸν κύκλο τοῦ βίου τοῦ Ἁγ. Δημητρίου δημοσιεύει ἡ Hutter, *CBM* II, εἰκ. 102, 103.

πού περιλαμβάνει στο τέλος έναν εικονογραφημένο κύκλο βίου του προστάτη του κατόχου του Ἀγ. Δημητρίου.

Συνοψίζοντας θά πρέπει νά αναφέρομε ἐδῶ ὅτι τὰ χφ Ἐσφιγμένου 14, Torino, gr. 89 καὶ Oxford Bodl. Libr. th. gr. f 1, πού παραδίδουν τοὺς πῶ ἀνεπτυγμένους κύκλους βίων, ἀποτελοῦν τὸ καθένα τους ἕνα unicum καὶ δὲν ἀνήκουν στὴ στερεότυπη ἔκδοση τοῦ Μεταφραστῆ ἢ ἰδιάζουσα μορφή τους ἐξηγεῖται ἀπὸ τὶς προσωπικὲς ἐπιθυμίες τῶν κατόχων τους.

Ἱστορημένες «Ἐκδόσεις» τοῦ Μεταφραστῆ

Οἱ δώδεκα ομάδες, στὶς ὁποῖες ταξινομήθηκαν τὰ χφ μηνολόγια, συγκροτήθηκαν μὲ βῆση τὴν ὁμοιομορφία στὴ διακόσμηση καὶ τὴ διάταξη τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων (μικρογραφία, τίτλος, ἐπίτιπτα, κείμενο) σὲ κάθε φύλλο.

Ἡ ταξινόμηση αὐτὴ βοήθησε νά ἀναφανοῦν μέσα στὶς ομάδες οἱ κώδικες ἐκεῖνοι πού ἐμφανίζουν τὴ μεγαλύτερη συγγένεια ὅσον ἀφορᾷ στὴ διακόσμηση. Σὰν χφ πού ἀνήκουν σὲ μιὰ ὀρισμένη σειρά ἀπὸ ἀπόψεως κειμένου, ἢ ὁμοιομορφία τους ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση καὶ τὴν ἀντίληψη γιὰ τὴ διάταξη κειμένου καὶ εἰκόνας στὴν κάθε σελίδα, ὀδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι θά πρέπει καὶ νά συνανήκουν καὶ νά ἀποτελοῦν μεμονωμένους τόμους κάποιας ἔκδοσης τῆς Συλλογῆς τῶν Βίων τοῦ Μεταφραστῆ.

Ἡ ἔκταση τοῦ ἔργου θά ἐπέβαλλε συχνὰ τὴ συνεργασία περισσοτέρων γραφένων καὶ ζωγράφων, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς διαφορὲς πού παρατηροῦνται στὴ γραφὴ καὶ στὸ στυλ μεταξύ τῶν, γιὰ τοὺς ὁποίους ἔχει γίνει ἀποδεκτὸ ὅτι ἀνήκουν στὴν ἴδια σειρά· ὥστε οἱ ἀποκλίσεις αὐτὲς μεταξύ τῶν χφ τῆς ἴδιας ἔκδοσης δὲ θά πρέπει νά ξενίζουν, ἐφόσον ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας σ' ἕνα πολῦτομο ἔργο εἶναι ἐνδεχόμενος.

Ἐπίσης ἡ διάκριση τῶν κωδίκων σὲ τύπο Α καὶ Β εἶναι θεωρητικὴ.^{96α} μιὰ ἔκδοση τοῦ Μεταφραστῆ μπορεῖ νά ἀποτελεῖται ἀπὸ χφ πού ἀνήκουν καὶ στοὺς δύο τύπους ἀδιάκριτα: σὲ ὀρισμένους τόμους δηλ. νά ἔχουμε τόσο ὄρθιοις μετωπικοὺς Ἁγίους, ὅσο καὶ σκηνικὲς παραστάσεις, ἐνῶ σὲ ἄλλους τόμους τῆς ἴδιας σειράς ὅλοι οἱ Ἁγιοὶ νά παριστάνονται ὄρθιοι ἢ νά ὑπερτεροῦν κατὰ πολὺ οἱ παραστάσεις τῶν μετωπικῶν Ἁγίων ὡς πρὸς τὶς σκηνικὲς. Διακριτικὸ τῶν χφ πού συνανήκουν στὴν ἴδια σειρά ἢ ἔκδοση παραμένει ἢ ὁμοιομορφία στὴ διάταξη πού ἀκολουθεῖται σὲ κάθε φύλλο καὶ πού εἶναι ἄσχετη μὲ τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα (ὄρθια, μετωπικὴ μορφή ἢ σκηνή) πού ἐπιλέγεται γιὰ νά κοσμήσει τὴν ἀρχὴ τοῦ βίου.

Ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς Συλλογῆς τῶν Βίων τοῦ Μεταφραστῆ εἶναι πιθανόν νά ἔγινε στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 10ου αἰ.,^{96β} θά ἦταν δηλ.

96α. Χρήσιμη ὁμως γιὰ τὸν ἐρευνητὴ, ὅπως ἐκτίθεται στὴν σελ. 278.

96β. Ὁ Μεταφραστὴς ἄκμασε στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ, καὶ τὸ ἔτος θανάτου του τοποθετεῖται μετὰ τὸ 987, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω (βλ. σελ. 275 ὑποσημ. 2).

περίπου σύγχρονη με τὸ Συναξάριο τοῦ Βασιλείου τοῦ Β' (Vat. gr. 1613, 976-1025).^{96v} Δὲν ξέρομε ἐὰν τὸ ὑποθετικὸ αὐτὸ ἀρχέτυπο ἦταν ἢ ὄχι εἰκονογραφημένο.

Ἡ πρώτη ιστορημένη χρονολογημένη ἐκδοση εἶναι τοῦ ἔτους 1054-1056, καὶ ἡ δευτέρα γνωστή, λίγο νεώτερη, ἀπὸ τὸ ἔτος 1063: οἱ δύο αὐτὲς ἐκδόσεις προτάσσονται στὴν ἀνάμνηση ποῦ ἀκολουθεῖ. Γιά τις ὑπόλοιπες σειρὲς ἡ χρονολόγηση στηρίζεται σὲ κριτήρια παλαιογραφικὰ καὶ κριτήρια ὕφους τῶν μικρογραφιῶν, σύμφωνα με τὴν παρατιθέμενη σὲ κάθε κώδικα βιβλιογραφία.

Οἱ ἐκδόσεις τοῦ Μεταφραστῆ, ὅπως αὐτὲς προκύπτουν μέσα ἀπὸ τις ὁμάδες στὶς ὁποῖες συγκροτήθηκαν οἱ κώδικες, εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

I. – Σὲ μιὰ ἀπὸ τις πρὸ παλιὲς ἐκδόσεις θὰ πρέπει νὰ ἀνήκουν ὁ *Par. gr. 580+1499*, (17-30 Νοεμβρ.) τοῦ ἔτους 1054-1056, ὁ κώδικας τῆς *Βιέννης Hist. gr. 6* (Ὀκτώβριος), ὁ *Oxford Bodl. Libr. Barocci 230*, Σεπτέμβριος, καὶ ὁ *Sinaiticus 512*, 5-17 Ἰανουαρ., ποῦ ἐντάσσονται στὴν "Ὁμάδα 8".⁹⁷ Ἐχουν σχεδὸν τις-ἴδιες διαστάσεις⁹⁸ καὶ ἀποτελοῦν τοὺς τόμους 1 (*Barocci 230*), 2 (*Hist. gr.6*), 4 (*Par. gr.*) καὶ 7 (*Sinaiticus*) τοῦ Μηνολογίου τοῦ Μεταφραστῆ.

Τὴν κοινότητα τῶν χφ αὐτῶν διέβλεψε πρῶτος ὁ Ehrhard,⁹⁹ ὁ ὁποῖος θεωροῦσε ὅτι οἱ κώδικες τῆς Ὁξφόρδης καὶ τῆς Βιέννης ὁπωσδήποτε συναντήκαν, σὰν τ.1 καὶ 2 τῆς ἴδιας σειρᾶς.

Τὴν ἴδια ἀποψη ὑποστηρίζουν καὶ οἱ P. Buberl - H. Gerstinger.¹⁰⁰ Καὶ ὁ O. Pächt¹⁰¹ δέχεται ὅτι ὁ *Barocci 230* ἀνήκει στὴν ἴδια σειρὰ με τὸν *Par. Gr. 580* καὶ τὸν *Hist. Gr. 6*: ἀντίθετα γιὰ τὸν Σιναιτικὸ ὁ Weitzmann¹⁰² δὲν εἶναι κατηγορηματικὸς: κατ' αὐτὸν ὁ *Sinaiticus 512* μπορεῖ νὰ ἀνήκει εἴτε στὴν ἴδια ἐκδοση με τοὺς ἄλλους τρεῖς ἢ σὲ κάποια ἄλλη ἐκδοση ποῦ ἀκολουθεῖ τις ἴδιες ἀρχὲς ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση. Ὁ Μιγιόνι¹⁰³ τοὺς

96γ. S. Der Nersessian, "Remarks on the Date of the Menologium and the Psalter written for Basil II", *Byzantion* 15 (1940-41) 104-125 καὶ I. Sevcenko, "The Illuminators of the Menologium of Basil II", *DOP* 16 (1962) 245.

97. Βιβλιογραφία γιὰ τοὺς κώδικες αὐτοὺς βλ. στή σ.286 τις ὑποσημειώσεις 54 (*Barocci 230*), 55 (*Hist. gr. 6*), 56 (*Par. gr. 580*), 57 (*Sinaiticus 512*).

98. Κάπως μικρότερος εἶναι ὁ *Barocci 230* (330 X 250 mm), ἐνῶ τὸ μέγεθος τῶν ἄλλων κωδίκων εἶναι περίπου 350 X 256/70 mm. Γιὰ τὸν *Sinaiticus* τὰ μέτρα δὲν εἶναι γνωστά.

99. II 690: τοὺς κατατάσσει στὴν 2η ὁμάδα.

100. *Die Byzantinischen Handschriften. II. Bd. Die Handschriften des 10.-18. Jhs.* Leipzig 1938, 39.

101. *Byzantine Illumination*, Bodleian Picture Book Nr.8, Oxford 1952, 6 ἐπ.

102. *Illustrated Manuscripts at St. Catherine's Monastery, on Mt. Sinai*, Collegeville, Minnesota 1973, 21. Τὴν ἀποψη ὅτι καὶ οἱ τέσσερις κώδικες ἀνήκουν στὴν ἴδια ἐκδοση ὑποστηρίζει καὶ ἡ N. Sevcenko, "Six illustrated editions of the Metaphrastian Menologium", *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress*, Wien 1981, Résumés des Communications.

103. Μιγιόνι 214: τοῦ ἴδιου, "Une classification iconographique de Ménologes enlumines".

κατατάσσει στὸν τύπο Β, στὰ χφ δηλ. πού παριστάνουν τοὺς Ἁγίους ὄρθιους, μετωπικούς.

Στοὺς κώδικες αὐτοὺς προτάσσεται στὴν ἀρχὴ τοῦ τόμου μιὰ σελίδα πού συγκεντρώνει ὄλους τοὺς Ἁγίους τῶν ὁποίων οἱ βίοι περιλαμβάνονται μέσα στὸ χφ, σὲ ὄρθια μετωπικὴ στάση. Στὰ χφ τῆς Ὁξφόρδης¹⁰⁴ (εἰκ.3) καὶ τῆς Βιέννης¹⁰⁵ (εἰκ.4) στὸ φ.1 ἐμφανίζεται μέσα σὲ ὁμοίομορφο τετράφυλλο πλαίσιο, μὲ χρῶμα καὶ χρυσό, ὁ τίτλος τῶν περιεχομένων « Ἡ πίναξ ἦδε τοῦσδε τοὺς λόγους φέρει». Τὸ πλαίσιο εἶναι διακοσμημένο μὲ τὸ ἴδιο μοτίβο καὶ στὰ δύο χφ, μόνο στὸν κώδικα τῆς Βιέννης μαζί μὲ τὴν ἐπιγραφή εἰκονίζεται μέσα στὸ πλαίσιο καὶ σταυρὸς ἐπάνω σὲ βαθμιδωτὸ βᾶθος· καὶ ὁ σταυρὸς διακοσμεῖται μὲ τὸ ἴδιο μοτίβο (σχηματοποιημένο τετράφυλλο ἀνθέμιο) ἀλλὰ σὲ μεγαλύτερη κλίμακα. Τὸν πίνακα περιεχομένων ἀκολουθεῖ καὶ στὰ δύο χφ ἡ εἰκονογραφημένη σελίδα· χωρίζεται σὲ τέσσερις ζώνες καὶ περιβάλλεται ἀπὸ διακοσμημένο πλαίσιο μὲ τὸ ἴδιο μοτίβο. Πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση, μὲ κεφαλαία χρυσὰ γράμματα στὸν κώδικα τῆς Ὁξφόρδης¹⁰⁶ ἡ ἐπιγραφή «οἱ Ἅγιοι ὄλου τοῦ Σεπτεμβρίου (ου) μηνός» καὶ στὸν κώδικα τῆς Βιέννης¹⁰⁷ «Οἱ Ἅγιοι τοῦ Ὀκτωβρίου ὄλου μηνός» μὲ γραφὴ πού προδίδει τὸν ἴδιο γραφέα. Οἱ Ἅγιοι εἰκονίζονται σὲ σκούρο γαλάζιο βᾶθος, πάνω σὲ μιὰ λωρίδα πράσινης γῆς, καὶ φέρουν χρυσὸ φωτοστέφανο. Στὸν κώδικα τῆς Ὁξφόρδης τὰ ὄνόματά τους εἶναι γραμμένα στὸ ὕψος τῶν ὤμων μὲ κόκκινο χρῶμα, ἐνῶ στὸν κώδικα τῆς Βιέννης τέτοιες ἐπιγραφές δὲν ὑπάρχουν.

Ἀπὸ τοὺς Ἁγίους ὁ Συμεὼν (1 Σεπτ., στὸν Barocci 230) ἐμφανίζεται ὅπως πάντα Στυλῆτης, ἐνῶ ὁ Κυριακὸς (29 Σεπτ., Barocci 230) καὶ ὁ Ἀβράμιος (29 Ὀκτ., Hist. gr. 6) εἰκονίζονται μέσα στὸ κελλὶ τους¹⁰⁸ (ὑπενόμακρο κτίσμα μὲ ἀνοιγμα, ἀπ' ὅπου προβάλλει ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἁγίου) σὰν μοναχοὶ ἄσκητές· καὶ οἱ παραστάσεις ὁμως αὐτὲς σχηματοποιοῦνται καὶ διατηροῦν τὴ στατικότητα καὶ μετωπικότητα τῶν ὑπολοίπων μορφῶν. Διάταξη, στυλ, βᾶθος, πλαίσιο, ἐπιγραφή, διακοσμητικὰ εἶναι καὶ στὰ δύο χφ πανομοιότυπα, ὥστε νὰ ἀποτελοῦν ὅπωςοδήποτε τὸν 1ο καὶ 2ο τόμο τῆς ἴδιας σειρᾶς. Τὸ ἴδιο πνεῦμα στὴ διακόσμηση διέπει καὶ τὰ ταινιοειδῆ ἐπίτιλα πού ἐπαναλαμβάνουν στὸ ἴδιο ὕψος τὰ ἴδια διακοσμητικὰ μοτίβα, ὅπως οἱ ἐπιγραφές στοὺς βίους προδίδουν τὸν ἴδιο γραφέα.¹⁰⁹

Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines, Ochride 1961, III, Beograd 1964, 279.

104. *CBM* I, εἰκ. 173.

105. P. Buberl - H. Gerstinger, ὁ.π. Πiv. XIII, 1.

106. *CBM* I, εἰκ. 172.

107. P. Buberl - H. Gerstinger, ὁ.π., Πiv. XIV.

108. Σύμφωνα μὲ τὸ βίο του (H. Delehaye, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi*, Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris, Bruxellis 1902, στ. 173 ἐπ.) ὁ « Ἀβράμιος... καθείρξεν ἑαυτὸν εἰς σμικρότατον οἶκμα...», ὅπου καὶ εἰκονίζεται στὸν κώδικα τῆς Βιέννης.

109. Πρβλ. *CBM* I, εἰκ. 173-178 μὲ Buberl-Gerstinger., ὁ.π., Πiv. XIII, XV.

Στήν ίδια σειρά ανήκουν και ὁ *Par. Gr. 580*,¹¹⁰ (εἰκ.1) μετὸν *Sinaiticus 512*¹¹¹ (εἰκ.2). Στὸ φ. 2β τῶν κωδικῶν ὑπάρχει ὀλοσελίδη παράσταση μετὸς τοὺς ἁγίους τοῦ τόμου. Οἱ πίνακες ὁμῶς ἐδῶ χωρίζονται σὲ 3 ζῶνες· ὁ περιορισμὸς αὐτὸς ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὸ μικρότερο ἀριθμὸ τῶν ἁγίων, ἀφοῦ οἱ τόμοι περιέχουν ὁ μὲν *Parisinus* τοὺς βίους τῶν ἁγίων τοῦ β' μισοῦ τοῦ Νοεμβρίου, ὁ δὲ *Sinaiticus* τοὺς βίους τοῦ α' μισοῦ τοῦ Ἰανουαρίου. Καὶ ἐδῶ οἱ μορφές, ὄρθιες, μετωπικές, εἰκονίζονται σὲ βαθυγάλανο κάμπο πάνω σὲ πράσινη λωρίδα γῆς μετὸ χρυσοῦς φωτοστέφανους καὶ τὰ ὀνόματά τους στὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς μετὸ κόκκινη γραφή. Τὸ πλαίσιο τῆς εἰκόνας στὸν παρισινὸ κώδικα ἐπαναλαμβάνει τὸ ἴδιο κόσμημα μετὸν *Barocci 230* καὶ τὸν *Hist. Gr.6*, ἐνῶ στὸν *Sinaiticus* τὸ μοτίβο εἶναι ἀπλούστερο. Οἱ τίτλοι μετὸ κεφαλαῖα πάνω ἀπὸ τις ὀλοσελίδες παραστάσεις θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν στὸ γραφέα τῶν τόμων ποὺ γνωρίσαμε στὴ Βιέννη καὶ τὴν Ὁξφόρδη. Στὸν Παρισινὸ ἀναφέρεται: «οἱ ἁγιοὶ τοῦ δευτέρου βιβλίου τοῦ Νοεμβρίου (μηνός)» καὶ στὸ Σιναϊτικόν: «Οἱ ἁγιοὶ τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ Ἰανουαρίου (μηνός)».

Καὶ ἐδῶ ὑπάρχουν ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴ συνήθη παράσταση τῶν μετωπικῶν ἁγίων: στὸν Παρισινὸ κώδικα ὁ Πέτρος Ἀλεξανδρείας (25 Νοεμβρίου) εἰκονίζεται στὸ ὄραμα μετὸν Χριστὸ, καὶ ὁ Ἀλύπιος (26 Νοεμβρίου) στὸν τύπο τοῦ στυλιτή, ἐνῶ στὸ Σιναϊτικόν οἱ Πατέρες στὸ Σινᾶ καὶ Ραϊθού (14 Ἰαν.) ἐμφανίζονται στὴ σκηνὴ τῆς ἀποτομῆς καὶ ὁ Ἅπ. Πέτρος ἐξαιρεται μετὸ τὴν παράσταση τῆς ἀπελευθέρωσής του ἀπὸ τὸν ἄγγελο μέσα στὴ φυλακὴ.

Ἡ δομὴ τοῦ σώματος καὶ ἡ πτυχολογία τῶν μορφῶν στὸ Σιναϊτικόν εἶναι ἐξαιρετικὰ ὅμοιες μετὸν *Hist. gr.6* καὶ τὸν *Barocci 230*, ἐνῶ οἱ ἀναλογίες καὶ ἡ ἀνετώτερη κίνησις τῶν ἁγίων στὸν Παρισινὸ κώδικα ὑποδεικνύουν ἄλλο ζωγράφον.

Ὁ *Hist. gr.6* θεωρεῖται κατὰ τὸν Buberl ἔργο Κων/λίτικου ἐργαστηρίου· τὴν ἀποψη ἐνισχύει τὸ γεγονὸς ὅτι ἀγοράστηκε στὴν Κων/λη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1555-1562.¹¹² Ἡ ἴδια προέλευσις ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους, ἐφόσον συναντῶμεν στὴν ἴδια σειρά.

II. - Ἀπὸ τοὺς κώδικες τῆς Ὁμάδας 4¹¹³ τὸ χφ τοῦ Ἱστορ. Μουσείου τῆς Μόσχας 9/382, Μάιος-Αὔγουστος, καὶ ὁ *Sinaiticus 500*, 1-16 Νοεμβρίου, πρέπει νὰ ἀνήκουν ἐπίσης σὲ μία ἐκδοσις, ἡ ὁποία μετὰ βάση τὸ χρονολογη-

110. H. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIIe au XIVe s.*, Paris 1929, Πιν. CII.

111. K. Weitzmann, *Illustrated Manuscripts at St. Catherine's Monastery on Mt. Sinai*, Minnesota 1973, εἰκ. 27· τοῦ ἴδιου, "Byz. Min.", εἰκ. 281.

112. Βλ. Buberl - Gerstinger, ὁ.π., 38.

113. Βλ. σελ.283, ὑπόσημ. 35 (κῶδ. Μόσχας) καὶ 36 (Σιναϊτικὸς) γιὰ τὴ σχετικὴ μετὸς κώδικες βιβλιογραφία.

μένο χφ τῆς Μόσχας (ἔτ. 1063) θά πρέπει νά ἀναχθεῖ στό γ' τέταρτο τοῦ 11ου αἰ.

Τοὺς κώδικες αὐτοὺς ὁ Ehrhard¹¹⁴ κατέτασσε σέ χωριστὲς ὁμάδες· τῆ συγγενεία τους διέβλεψε πρώτη ἡ N.P. Sevcenko.¹¹⁵

Στὸν κώδικα τῆς Μόσχας 9/382 τοῦ ἔτους 1063 ὁ γραφέας σημειώνει στὸν κολοφῶνα *εἶληφε τέλος ἡ ὑστάτη αὐτῆ δέλτος τῶν δέκα βιβλίων τῶν μεταφράσεων τοῦ λογοθέτου.*¹¹⁶ Τὸ χφ ἀνῆκε στὴ Μ. Σταυρονικήτα, ἀπ' ὅπου τὸ ἔφεραν τὸν 19ο αἰ. στὴ Συνοδικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μόσχας.

Οἱ δύο τόμοι ἔχουν τὶς ἴδιες διαστάσεις (περ. 38X27 ἐκ.)· τὸ κείμενο καὶ τῶν δύο ἀποδίδεται στὸν ἴδιο γραφέα καὶ οἱ μινιατούρες στὸν ἴδιο ζωγράφο. Καὶ οἱ δύο ἀκολουθοῦν τὸ ἴδιο σύστημα διακοσμῆσεως καὶ διατάξεως κειμένου καὶ εἰκόνας μέσα στὶς σελίδες.

Ὁ πρῶτος βίος καὶ στοὺς δύο κώδικες (στὸ χφ τῆς Μόσχας ὁ βίος Ἀρσενίου, 8 Μαΐου, φ 1α¹¹⁷ στὸ χφ Σινᾶ ὁ βίος Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, 1 Νοεμβρ., φ. 5α, εἰκ.5,6)¹¹⁸ ἐξαιρέται μὲ μία μικρογραφία μέσα σὲ κατάκοσμο ὀρθογώνιο πλαίσιο, ποὺ ἐπαναλαμβάνει παραπλήσια διακοσμητικὰ μοτίβα καὶ ἐκτείνεται πάνω καὶ ἀπὸ τὶς δύο στήλες τοῦ κειμένου. Κάθε βίο συνοδεύουν δύο σκηνές: στὸ χφ τῆς Μόσχας εἰκονίζεται ἀριστερὰ ὁ Ἀρσένιος ἔφιππος στὸ ταξίδι του πρὸς τὴν Κων/πολη καὶ δεξιὰ ὁ Ἅγιος ποὺ διδάσκει τοὺς γιούς τοῦ Θεοδοσίου Α', Ἀρκάδιο καὶ Ὀνώριο. Στὰ χφ τοῦ Σινᾶ παριστάνονται δύο θαύματα τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων: ἐπάνω ἡ θεραπεία τοῦ ἀνθρώπου ποὺ εἶχε καταπιεῖ ἓνα φίδι καὶ κάτω ἡ θεραπεία τῆς ἄρρωστης καμήλας.

Καὶ στὰ δύο χφ τὶς παραστάσεις συνοδεύουν ἐπεξηγηματικὲς ἐπιγραφές. Διαφορὲς παρατηροῦνται ὁμως ὡς πρὸς τὴ διάταξη τῶν σκηνῶν μέσα στὰ πλαίσια. Στὸν κώδικα τῆς Μόσχας οἱ σκηνές βαίνουν ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ χωρὶς διαχωριστικὴ ταινία, σὰν ζωφόρος, καὶ ὁ τίτλος τοῦ βίου μπαίνει κάτω ἀπὸ τὶς δύο σκηνές, πάντα ὁμως μέσα στὸ διακοσμημένο πλαίσιο. Στὸν κώδικα τοῦ Σινᾶ ἀντίθετα οἱ σκηνές διατάσσονται κατακόρυφα σὲ δύο ζῶνες ποὺ χωρίζονται μεταξὺ τους ἀπὸ διακοσμητικὴ ταινία, ἐνῶ ὁ τίτλος τοῦ βίου βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο ποὺ περιβάλλει τὶς σκηνές, πάνω ἀπὸ τὸ δίστηλο κείμενο.

Ἡ ἀρχὴ κάθε βίου ἐξαιρέται μὲ κατάκοσμο ἐπίπιπλα σὲ σχῆμα Π – ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸ πλάτος μιᾶς μόνο στήλης – μέσα στὰ ὁποῖα γράφεται ὁ τίτλος τοῦ κειμένου, ἐνῶ σὲ κάποια ἀπόσταση πάνω ἀπὸ αὐτὰ εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος τοῦ βίου μέσα σὲ ἀπλὸ ὀρθογώνιο πλαίσιο¹¹⁹ (εἰκ.7,8).

114. II 690 καὶ 692.

115. "An Eleventh-Century Edition of the Metaphrastian Menologium", *Third Annual Byzantine Studies Conference, Abstracts of Papers*, Columbia University, N.Y. City, 1977, 61· τῆς ἰδίας, μὲ τὸν ἴδιο τίτλο, *East European Quarterly*, Vol. XIII, No 4 (1979) 424 ἐπ.

116. Lake, VI, Nr. 229, Πίν. 411.

117. Στὸ ἴδιο, Πίν. 408.

118. K. Weitzmann, ὅπου καὶ στὴν ὑπόσημ. 111, εἰκ. 26.

119. Βλ. Lichaceva, Πίν. 11,12,13.

Ὁ κώδικας τοῦ Σινᾶ εἶναι ἀπλούστερος: οἱ μορφές τῶν Ἁγίων καὶ τῶν Μαρτύρων εἰκονίζονται ὁλόσωμες, μετωπικές, πάντα μέσα σὲ ἀπλὰ πλαίσια.¹²⁰ σκηνές μαρτυρίου ἔχομε μόνο γιὰ τὸν μεγαλομάρτυρα Ἰέρωνα (7 Νοεμβρ., φ. 92β) καὶ τὸν Φίλιππο (14 Νοεμβρ., φ. 275 β).¹²¹

Ἀντίθετα ὁ κώδικας τῆς Μόσχας ἐμφανίζει εἰκονογραφικά μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον. Γιὰ τοὺς Μανουήλ, Σαβέλ καὶ Ἰσμαήλ (17 Ἰουνίου, φ. 28 β: οἱ Ἅγιοι μπροστὰ στὸν Αὐτοκράτορα καὶ ἡ ἀποτομή τους),¹²² Πέτρο καὶ Παῦλο (29 Ἰουνίου, φ. 57α: Τὸ μαρτύριο τοῦ Πέτρου καὶ Παύλου σὲ δύο χωριστές παραστάσεις), Παντελεήμονα (27 Ἰουλίου, φ. 101α: ὁ Ἅγ. ἀνασταίνει ἓνα παιδί καὶ ἡ ἀποτομή τοῦ Ἁγίου, εἰκ.7)¹²³ Καλλίνικο (29 Ἰουλίου, φ. 119α: τὸ Θαῦμα μὲ τὸ νερὸ καὶ τὸ μαρτύριο τοῦ Ἁγίου) καὶ τὸν Ἰωάννη τὸν Βαπτιστῆ (29 Αὐγούστου, φ. 210 α: ἡ Γέννησις τοῦ Ἰωάννου καὶ ἡ Ἀποτομή μὲ τὴν εὕρεση τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἁγίου)¹²⁴ οἱ πίνακες χωρίζονται κατακόρυφα σὲ δύο ζῶνες: στὴν ἐπάνω εἰκονίζεται συνήθως σκηνὴ βίου ἢ θαῦμα καὶ στὴν κάτω τὸ μαρτύριο.¹²⁵ Τρεῖς Ἅγιοι ὁ Σαμψὼν (27 Ἰουλίου, φ. 40α), ὁ Προκόπιος¹²⁶ (8 Ἰουλίου, φ. 72 β, εἰκ.8) καὶ ὁ Εὐδόκιμος¹²⁷ (31 Ἰουλίου, φ. 125α) εἰκονίζονται ὄρθιοι μετωπικοί. Ἀνάμεσά τους καὶ ὁ Προκόπιος, ὁ ὁποῖος ἂν καὶ μάρτυρας, γιὰ ἄγνωστους λόγους, δὲν τιμῆθηκε, ὅπως οἱ ἄλλοι μάρτυρες τοῦ τόμου, μὲ δύο παραστάσεις (σκηνὴ βίου καὶ μαρτύριο).

Μὲ πλουσιότερο εἰκονογραφικὸ κύκλο στὸν ἴδιο κώδικα ἐξαιρῶνται ἡ ἐορτὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (15 Αὐγούστου, φ. 159β), τῆς ἀχειροποιήτης εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ (16 Αὐγ., φ. 192 β) καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ (29 Αὐγούστου, φ. 210 α). Οἱ σκηνές διατάσσονται κατακόρυφα, ὅπως στὶς προμετωπίδες τῶν βίων, γιὰ τοὺς ὁποῖους ἔχομε περισσότερες παραστάσεις (βλ. παραπάνω). Γιὰ τὶς 15 Αὐγούστου, ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω τρεῖς σκηνές¹²⁸: Τὸ Γενέσιο τῆς Θεοτόκου, ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ Μεταφορὰ τῆς ἐσθήτας τῆς Θεοτόκου στὸ ναὸ τῶν Βλαχερνῶν. Γιὰ τὶς 16 Αὐγούστου τέσσερις σκηνές¹²⁹: ὁ Ἄβγαρος ἄρρωστος πάνω σὲ κλίνη, ὁ Χριστὸς γράφει στὸν Ἄβγαρο, ὁ Χριστὸς μὲ

120. N.P. Sevcenko, "An Eleventh century illustrated edition...", *East European Quarterly*. Vol. XIII, No 4 (1979), εἰκ. 6,7.

121. Mijović 203.

122. Lichaceva, Πῖν. 12.

123. Lichaceva, Πῖν. 11· Weitzmann, "Cycl. Illustr.", εἰκ. 22.

124. Gr. Cereteli - S. Sobolevski, *Exempla Codicum graecorum...*, Μόσχα 1911-1913, Πῖν. XIX· Weitzmann, "Byz. Min.", εἰκ. 267.

125. Πρβλ. N.Patterson - Sevcenko, *Cycles of the Life of St. Nicholas in Byzantine Art*. Columbia University, Ph. D. 1973, 27 ἔπ.

126. Lazarev, εἰκ. 207· Lichaceva, Πῖν. 13· Weitzmann, "Byz. Min.", εἰκ. 268.

127. Lazarev, εἰκ. 208.

128. Lichaceva, Πῖν. 14· Lake, VI, Πῖν. 409.

129. K. Weitzmann, "The Mandyllion and Constantine Porphyrogenetos", *Cah. Arch.* 11 (1960), εἰκ. 10=Studies, 271 ἔπ., εἰκ. 10.

τόν άγγελιοφόρο πού κρατεί τό Μανδήλιο και ή παράδοση τοῦ Μανδηλιού στον Ἄβγαρο. Για τίς 29 Αὐγούστου δύο παραστάσεις¹³⁰: ἐπάνω ή Γέννησις τοῦ Προδρόμου και κάτω ἀριστερά ή Ἄποτομή και δεξιά ή Εὐρέσις τῆς τιμίας κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου. Ἐπειδή ό εἰκονογραφικός κύκλος για τήν έορτή τῆς Θεοτόκου και τοῦ Χριστοῦ είναι μεγαλύτερος, παραλείπεται τό πίοσχημο ἐπίτιλο και τό ἀντικαθιστᾶ ένα ταινιοειδές.

Ἡ εἰκονογραφία τοῦ χφ τῆς Μόσχας ἐπηρέασε προφανῶς και ἄλλους κώδικες: ή εἰκονογραφική διατύπωση για τίς έορτές τῆς Παναγίας και τοῦ Βαπτιστῆ βρίσκεται σχεδόν πανομοιότυπη στον κώδικα Διονυσίου 50, 13ος-14ος αἰ., μόνο πού ἀντί οἱ σκηνές νά διατάσσονται κατακόρυφα, παίζουν ἐδῶ ὀριζόντια.¹³¹

Ἐπίσης ό ἴδιος τρόπος διακοσμῆσεως, πλαισίωση τῶν παραστάσεων, διάταξη στίς σελίδες και ἴδιο ὕφος παρατηρεῖται σέ ένα ἀπόσπασμα τοῦ Νοεμβρίου ἀπό τό Μηνολόγιο τοῦ Μεταφραστῆ στον *Leningrad gr. 373*, μέ τό βίο τῶν 5 Μαρτύρων (2 Νοεμβρίου: Ἄκινδύνου, Πηγαίου, Ἄνεμποδίστου, Ἄφθονίου και Ἐλπιδηφόρου) πού θά πρέπει νά ἀνήκει στον *Sinaiticus 500*.¹³²

III. – Ἀπό τοὺς κώδικες τῆς Ὁμάδας 3 εἶχε ἤδη ἀναγνωρισθεῖ ἀπό παλιά ή ὁμοιότητα¹³³ στή διάταξη τῶν σελίδων, στά διακοσμητικά, τή γραφή και τό ὕφος πού παρατηρεῖται στους κώδ. τῆς *Κοπεγχάγης, Gl. Kongl. Saml. 167*, 16-30 Νοεμβρίου, 11ος-12ος αἰ. και στον κώδικα τοῦ *Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας, gr. 175/358*, Ὀκτώβριος, 11ος-12ος αἰ.¹³⁴

Ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό και τῶν δύο είναι ή παράθεση δύο παραστάσεων σχεδόν σέ κάθε βίο, πού ἀκολουθεῖται μέ συνέπεια και στους δύο κώδικες: στήν ἀρχή τοῦ βίου κάτω ἀπό τό ταινιοειδές ἐπίτιλο ὀλόσωμη, μετωπική μορφή τοῦ Ἁγίου ἀνάμεσα στον τίτλο τοῦ κειμένου, ἐνῶ στό τέλος τοῦ βίου ἀκολουθεῖ ή σκηνή τοῦ μαρτυρίου (εἰκ.11-14).

Οἱ παραστάσεις χωρίς πλαίσιο ζωγραφίζονται ἀπ' εὐθείας στήν περγαμνή, οἱ μορφές είναι κοντές μέ συμπιεσμένες ἀναλογίες, ή γραφή είναι ὁμοια, και τὰ διακοσμητικά στά ἐπίτιλα ἐπαναλαμβάνονται, ὥστε ή ἔνταξη τῶν δύο χφ στήν ἴδια σειρά νά είναι βέβαιη. Καί στους δύο κώδικες ό πῶτος βίος ἐξαιρεται μέ ἐπίτιλο – σέ σχῆμα Π μέ τὰ ἴδια διακοσμητικά μοτίβα – πού πλαισιώνει τήν ὄρθια, μετωπική μορφή τοῦ

130. Gr. Cereteli – S. Sobolevski, ὁ.π., Πίν. XIX.

131. Beltling, *Euphemia-Kirche*, 151 ἑπ., Πίν. 41 a, b.

132. Lazarev, 188, εἰκ. 218: ή N.P. Sevcenko ("An eleventh century illustrated edition..." ὁ.π. στήν ὑπόσημ. 120, 424 ἑπ., εἰκ. 7) παρατήρησε ὅτι ό *Leningrad Gr. 373* ἀνήκει στον *Σιναϊτικό 500*, ἀπό τόν ὁποῖο λείπει ἀκριβῶς τό φύλλο μέ τήν ἀρχή τοῦ βίου τῶν Πέντε Μαρτύρων για τίς 2 Νοεμβρίου.

133. Πρβλ. Mackerprang, 5 και Lazarev, 212: βλ. τελευταῖα και Lichaceva, 15.

134. Τῆ σχετική βιβλιογραφία για τοὺς κώδικες βλ. στήν ὁμάδα 3, ὑπόσημ. 31 και 32 ἀντίστοιχα. Διαστάσεις: 38,5X26,5 και 37,7X26,6 ἀντίστοιχα.

Ἅγιου: στὸν κώδ. τῆς Μόσχας, τὸν Ἄνανία, 1η Ὀκτωβρίου, φ. 1α¹³⁵ (εἰκ.10) καὶ στὸν κώδικα τῆς Κοπεγχάγης, τὸν Ματθαῖο, 16 Νοεμβρίου, φ. 2α¹³⁶ (εἰκ.9). Μὲ μεγαλύτερη συνέπεια τηρεῖται τὸ σύστημα διακοσμῆσεως στὸν κώδικα τῆς Μόσχας, ὅπου γιὰ κάθε μάρτυρα τοῦ Ὀκτωβρίου στὴν ἀρχὴ τοῦ βίου παρατίθεται ἡ ὄρθια μορφή¹³⁷ καὶ στὸ τέλος τὸ μαρτύριο τοῦ Ἁγίου, μὲ μοναδικὴ ἐξαιρέση τὸν Ἄνανία καὶ τὴ μάρτυρα Χαριτίνη,¹³⁸ (5 Ὀκτωβρίου), γιὰ τοὺς ὁποίους παραλείπεται τὸ μαρτύριο. Ἀπὸ τίς παραστάσεις τῶν μαρτυριῶν δημοσιευμένες εἶναι τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου (3 Ὀκτ., φ.28α, εἰκ.13) τοῦ Θωμᾶ (6 Ὀκτ., φ. 37β, εἰκ.12) καὶ τοῦ Λουκιανοῦ (15 Ὀκτ., φ.93β).¹³⁹

Τουναντίον στὸν κώδ. τῆς Κοπεγχάγης σκηνὴ μαρτυρίου στὸ τέλος τοῦ βίου εἰκονίζεται μόνον γιὰ τοὺς μάρτυρες Κλήμεντα Ρώμης (εἰκ.11), Πέτρο Ἀλεξανδρείας, Μερκούριο (ὄλοι στὶς 25 Νοεμβρ., φ. 146 β, 155 β καὶ 165 β ἀντίστοιχα) καὶ Ἰάκωβο τὸν Πέρση (27 Νοεμβρ., φ. 187α, εἰκ.14)¹⁴⁰ ἐνῶ γιὰ τοὺς ἄλλους μάρτυρες, ὅπως ὁ Πλάτων (18 Νοεμβρ., φ., 27α), ἡ Αἰκατερίνη (24 Νοεμβρ., φ.78α,) ὁ Στέφανος ὁ Νέος (28 Νοεμβρ., φ. 187α, εἰκ.14) καὶ ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας (30 Νοεμβρ., φ. 222 α)¹⁴¹ παραλείπεται γιὰ ἀγνωστους λόγους τὸ μαρτύριο καὶ παραμένει μόνον ἡ ὁλόσωμη μορφή στὴν ἀρχὴ τοῦ βίου.

Ἔτσι οἱ δύο αὐτοὶ κώδικες πρέπει νὰ ἀνήκουν στὴν ἴδια σειρὰ ἢ ἔκδοση τοῦ Μηνολογίου τοῦ Μεταφραστῆ σὰν τόμοι 2 (Κώδ. τῆς Μόσχας, ὁλόκληρος ὁ Ὀκτώβριος) καὶ 4 (κώδ. Κοπεγχάγης, β' μισό τοῦ Νοεμβρίου) καὶ θὰ πρέπει κάποτε νὰ ἀνήκαν καὶ οἱ δύο σὲ Μονὴ τοῦ Ἁγ. Ὅρου.¹⁴²

135. Lichaceva, Πίν. 15.

136. Mackerprang, Πίν. III, φ. 2α.

137. Lichaceva, Πίν. 15,16,17.

138. Στὸ ἴδιο, Πίν. 16.

139. Στὸ ἴδιο, Πίν. 16 (ἀριστερὴ στήλη: μαρτύριο Διονυσίου Ἀρεοπ.), Πίν. 17 (μαρτύριο Θωμᾶ), Πίν. χωρὶς ἀριθμὸ πρὶν τὸν πίν. 15 (μαρτύριο Λουκιανοῦ). Σκηνὴς μαρτυρίου – ποὺ παραμένουν ἀδημοσίευτες – διακοσμῶν στὸν τόμο τῆς Μόσχας, ἐκτός τῶν ἐξαιρέσεων ποὺ ἀναφέραμε, τὸ τέλος τοῦ βίου καὶ ὁλων τῶν ἄλλων μαρτύρων τοῦ μηνός: Κυπριανοῦ καὶ Ἰουστίνης (2 Ὀκτ., φ. 19α), Σεργίου καὶ Βάκχου (7 Ὀκτ., φ. 50α), Εὐλαμπίου καὶ Εὐλαμπίας (10 Ὀκτ., φ. 62α), Πρόβου, Ταράχου καὶ Ἀνδρονίκου (12 Ὀκτ., φ. 68β), Κάρπου καὶ συνοδίας (13 Ὀκτ., φ. 79α), Ναζαρίου καὶ συνοδίας (14 Ὀκτ., φ. 85α), Λογγίνου (16 Ὀκτ., φ. 99β), Οὐάρου (19 Ὀκτ., φ. 114β), Ἀνδρέου ἐν Κρίσει (19 Ὀκτ. φ. 122β), Ἀρτεμίου (20 Ὀκτ., φ.149α), Ἀρέθα (24 Ὀκτ., φ. 216β), Μαρκιανοῦ καὶ Μαρτυρίου (25 Ὀκτ., φ. 218β), Δημητρίου (26 Ὀκτ., φ. 226α), Ἀναστασίας (29 Ὀκτ., φ. 233β), Ζηνοβίου καὶ Ζηνοβίας (30 Ὀκτ., φ. 256α) καὶ Ἐπιμάχου (31 Ὀκτ., φ. 259α). Βλ. καὶ Μιζονιό 199 ἐπ.

140. Mackerprang, Πίν. III, Fol. 34r (Κλήμης), Πίν. IV, Fol. 155v (Πέτρος), Fol. 165v (Μερκούριος) καὶ Fol. 187r (Ἰάκωβος ὁ Πέρσης).

141. Στὸ ἴδιο, Πίν. III, Fol. 27r (Πλάτων), Πίν. IV, Fol. 187r (Στέφανος ὁ Νέος) καὶ Fol.222r (Ἀνδρέας).

142. Στὸ ἴδιο, 5, ἀναφέρεται ὅτι ὁ κώδικας τῆς Μόσχας 175/358 προέρχεται ἀπὸ τὴν Μονὴ Κουτλουμουσίου, ἐνῶ ὁ Ehrhard, II 369 τὸν θεωρεῖ προερχόμενο ἀπὸ τὴν Μ. Λαύρας· πάντως

Στὴν ἴδια Ὑμάδα μὲ τοὺς δύο παραπάνω κώδικες ἐντάσσεται καὶ ὁ *Ambrosianus gr. 1017 (E 89 inf.)*,¹⁴³ (5) - 14 Δεκεμβρίου, 11ος αἰ., στὸν ὁποῖο ἐπισημαίνεται τὸ ἴδιο σύστημα διακοσμῆσεως: στὴν ἀρχὴ τοῦ βίου, κάτω ἀπὸ τὸ ταινιοειδὲς ἐπίτιπλο, εἰκονίζονται ἐπάνω στὴν περγαμηνὴ χωρὶς πλαίσιο οἱ ἅγιοι ὀλόσωμοι μέσα στὸν τίτλο τοῦ κειμένου.¹⁴⁴ Σκηνὴ μαρτυρίου ὁμως στὸ τέλος τοῦ βίου ἐμφανίζεται μόνο μιὰ φορά, γιὰ τοὺς πέντε Μάρτυρες τῆς Σεβαστείας, Εὐστράτιο καὶ συνοδία (13 Δεκ., φ. 211α, οἱ 5 Ἅγιοι, ὄρθιοι μετωπικοὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ βίου καὶ στὸ φ. 234 α τὰ μαρτύρια, εἰκ.15,16).¹⁴⁵ Τὰ μαρτύρια τῶν πέντε ἁγίων στὸ τέλος τοῦ βίου καταλαμβάνουν ὀλόκληρη τὴ δεξιὰ στήλη. Ἴσως καὶ αὐτὸς ὁ κώδικας νὰ συνανήκει σὰν τ. 5 στὴν ἴδια σειρὰ μὲ τὰ χφ τῆς Μόσχας καὶ τῆς Κοπεγχάγης, μολονότι ἡ τεχνотροπία στὶς μορφές καὶ τὰ διακοσμητικὰ εἶναι πολὺ ἀνώτερη καὶ προδίνει χερί ἄλλου, ἰκανότερου ζωγράφου.¹⁴⁶

IV. - Μὲ τὸν Ἀμβροσιανὸ κώδικα συγγενὴς εἶναι ὁ κώδ. *Λαύρας Δ71 (447)*,¹⁴⁷ 17-30 Νοεμβρ., 11ος αἰ. Γι' αὐτὸ καὶ ἀναφέρονται καὶ οἱ δύο στὴν Ὑμάδα 10. Καὶ ὁ Λαυρεωτικὸς κώδικας ἀκολουθεῖ τὸ ἴδιο σύστημα διακοσμῆσεως, ἐδῶ ὁμως σκηνὲς μαρτυρίου δὲν ἐμφανίζονται καθόλου, γι' αὐτὸ καὶ ἐντάσσεται στοὺς κώδικες τοῦ τύπου Β (εἰκ.17,18).

Ἀπ' ὅσο μπορῶ νὰ κρίνω ὁ τρόπος γραφῆς δὲν διαφέρει ἀπὸ τὰ χφ τῆς Μόσχας καὶ τῆς Κοπεγχάγης, εἶναι ὁμως ἄλλος ὁ ζωγράφος. Τὰ ταινιοειδῆ ἐπίτιπλα εἶναι στὸν Λαυρεωτικὸ πιο πλατεῖα, τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα ὁμως ἐπαναλαμβάνονται. Οἱ μορφές, ὑψηλότερες μὲ κανονικὲς ἀναλογίες εἶναι ἔργο ἄλλου ζωγράφου.¹⁴⁸

Ἐξ ἄλλου παρατηρεῖται καὶ στὴ διάταξη τῆς μορφῆς καὶ τοῦ τίτλου στὴν ἀρχὴ τοῦ βίου διαφοροποίηση. Οἱ μεμονωμένες μορφές δὲν τοποθετοῦνται στὸ μέσον τοῦ τίτλου τοῦ κειμένου, ὅπως στὰ χφ τῆς Μόσχας καὶ τῆς Κοπεγχάγης, ἀλλὰ δεξιὰ ἢ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν τίτλο ἀναλόγως. Ὁ Λαυρεωτικὸς, ὅπως καὶ ὁ κώδ. τῆς Κοπεγχάγης, περιέχει τὸ β' δεκαπενθήμερο τοῦ Νοεμβρίου, ἀποκλείεται λοιπὸν νὰ συνανήκουν στὴν ἴδια

εἶτε μὲ τὴ μία εἶτε μὲ τὴν ἄλλη ἀποψη ὁ κώδικας εἶναι ἁγιορείτικος. Πρόσθετο χαρακτηριστικό, ποὺ ἐνισχύει τὴν ἀποψη ὅτι γράφηκαν καὶ διακοσμήθηκαν γιὰ τὴν ἴδια σειρὰ, εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ λ. ἀμὴν γράφεται συχνὰ καὶ στὰ δύο χφ μὲ λατινικὸ π καὶ n.

143. Πρβλ. ὁμάδα 3, σελ282 καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία στὴν ὑπόσημ. 33.

144. Περιγραφὴ τῶν μικρογραφιῶν τοῦ κώδ. χωρὶς εἰκόνες δίνουν οἱ M. Gengaro - Fr. Leoni - G. Villa, *Codici decorati e miniati dell' Ambrosiana, Ebraici e greci*, Milano (ca. 1958), 125 ἐπ.

145. Βλ. K. Weitzmann, "Illustrations to the lives of the five Martyrs of Sebaste", *DOP* 33 (1979) 95 ἐπ., εἰκ. 4.5 Οἱ διαστάσεις του εἶναι 38X27,5.

146. Πρβλ. Lazarev, 189 ἢ N. Sevcenco ("Six illustrated editions of the Metaphrastian Menologium", *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress*, Wien, 5.-10. Oktober 1981, *Résumés des Communications*) τὸν συσχετίζει ἐπίσης μὲ τοὺς κώδικες τῆς Μόσχας καὶ τῆς Κοπεγχάγης χωρὶς νὰ τὸν ἐντάσσει στὴν ἴδια ἐκδοσὴ.

147. Βλ. ὁμάδα 10, σ.287 καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία στὴν ὑπόσημ. 61.διστ. 32X24.

148. *Θησαυροὶ* III, εἰκ. 118-123.

έκδοση. Ὁ Λαυρεωτικός ἐπομένως ἀνήκει σὲ ἄλλη ἐκδοση, στὴν ὁποία ὁμως τὸ σύστημα διακοσμῆσεως εἶναι σχεδὸν ταυτόσημο, ὅσον ἀφορᾷ στὴ διάταξη μορφῶν – τίτλου – ἐπίτιπλου στὴν ἀρχὴ τοῦ βίου, μὲ τοὺς κώδικες τῆς Μόσχας καὶ τῆς Κοπεγχάγης. Βρισκόμαστε δηλ. μπροστὰ σὲ δύο ἐκδόσεις μὲ τὸ ἴδιο σύστημα διακόσμησης καὶ τὴν ἴδια γραφὴ ἀλλὰ μὲ διαφορετικὸ ζωγράφο. Θὰ ἀπέμενε νὰ ἐξετασθεῖ ἐὰν ὁ Ambrosianus gr. 1017 (E 89 inf.) ἀνήκει στὴν ἴδια ἐκδοση μὲ τοὺς κώδ. τῆς Μόσχας καὶ τῆς Κοπεγχάγης ἢ ἐὰν ἀντίθετα ἐντάσσεται στὴν ἴδια σειρὰ μὲ τὸν Λαυρεωτικό.

V. – Ἀπὸ τοὺς κώδικες ποὺ ἐντάσσονται στὴν ὁμάδα 11, στὸν τύπο Β, ὁ *Marcianus 585*, 9-18 Ἰανουαρίου, β' μισὸ 11ου αἰ. (εἰκ.19,21,24) καὶ ὁ *Alexandrinus 35 (303)*,¹⁴⁹ Μάϊος – Αὐγούστος, β' μισὸ 11ου αἰ., (εἰκ.20,22,23) μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σὰν τόμος 7 καὶ 10 ἀντίστοιχα τῆς ἴδιας ἐκδοσης.¹⁵⁰ Στὸν Ἀλεξανδρινὸ ἀναγράφεται στὸ πρῶτο φύλλο *recto* τοῦ κώδικα:

Δέκατος βιβλος τοῦ Λογοθέτου λόγων,
τέτταρας μῆνας εὐαέρους προσφέρω.¹⁵¹

Καὶ οἱ δύο κώδικες ἔχουν τὸ ἴδιο μέγεθος καὶ ὑπακοοῦν σὲ μία κοινὴ ἀρχὴ ποὺ διέπει τὴ διακόσμηση:¹⁵² τὸ κείμενο εἶναι δίστηλο· ἡ μικρογραφία, χωρὶς πλαίσιο, μὲ φόντο τὴν περγαμνὴν, μπαίνει κάθε φορὰ στὴν ἀρχὴ τοῦ βίου, πάνω ἀπὸ τὸ διακοσμημένο ταινιοειδὲς ἐπίτιπο καὶ ἀντίστοιχὸ στὸ πλάτος μιᾶς στήλης κειμένου. Οἱ μικρογραφίες παριστάνουν τὸν Ἅγιο ἢ τοὺς Ἁγίους τοῦ βίου ἀνάλογα, ὄρθιους, μετωπικούς, μὲ στολὲς δηλωτικὲς τῆς τάξης τους· οἱ Μάρτυρες κρατοῦν ὅπως συνήθως στὸ δεξιὸ τὸ Σταυρὸ, οἱ Μὴ-Μάρτυρες εὐλογοῦν ἢ δέονται. Ἡ ἔνδειξη τῆς ἡμέρας πάνω ἀπὸ τὴ μικρογραφία καὶ οἱ τίτλοι τῶν κειμένων εἶναι γραμμένοι μὲ χρυσὰ γράμματα· οἱ φωτιστέφαλοι εἶναι χρυσοῦνοι· τὰ ἀρχικὰ εἶναι ἀπλούστερα στὸν Ἀλεξανδρινὸ καὶ ζωόμορφα στὸν Μαρκιανὸ κώδικα. Στὸ ὕψος τῶν ὤμων τῶν Ἁγίων ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τους μὲ κόκκινη γραφὴ.

Στὸν Ἀλεξανδρινὸ κώδικα (μὲ τοὺς βίους ἀπὸ Μάϊο μέχρι Αὐγούστο) ὁ πρῶτος βίος, ὁ βίος τοῦ Ἀρσενίου (8 Μάϊου) ἐξαιρεται μὲ ἐπίτιπο ὁ σῆμα Π, πάνω ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἰκονίζεται ἡ ὄρθια μορφή τοῦ Ἁγίου.¹⁵³

149. Βιβλιογραφία γιὰ τοὺς κώδικες βλ. στὴν ὁμάδα 11, σελ.288, ὑπόσημ. 63 (Μαρκιανός) καὶ 64 (Ἀλεξανδρινός).

150. Βλ. Ἐ. Δεληγιάννη – Δωρῆ, «Μία «ἐκδοση» τοῦ Μηνολογίου τοῦ Μεταφραστῆ», *Πρῶτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Ἀθήνα, 28-30 Ἀπριλίου 1981, 21 ἐπ.

151. Th. Moschonas, "Histoire étrange d'un manuscrit enluminé alexandrin du XIe s., perdu et retrouvé", ὁ.π. στὴν ὑπόσημ. 64, 13.

152. βλ. στὸ ἴδιο, εἰκ. 25-36 (Ἀλεξανδρινός) καὶ I. Furlan, *Codici greci illustrati della Biblioteca Marciana*, Milano 1978-79, I, 57 ἐπ., εἰκ. 46-48 (Μαρκιανός)· διαστ. 36X26.

153. Th. Moschonas, ὁ.π., εἰκ. 25.

οι υπόλοιποι βίοι κοσμούνται με απλούστερα, ταινιοειδή, ἐπίτιλα. Και στὸν Μαρκιανὸ ὁ πρῶτος βίος, τοῦ Παύλου τοῦ Θηβαίου (5 Ἰανουαρίου), θὰ ἦταν ὁμοία διακοσμημένος, τὰ φύλλα ὁμως αὐτὰ λείπουν.

Στοὺς ὑπόλοιπους βίους καὶ στοὺς δύο κώδικες ἀκολουθεῖται πάντα ἡ ἴδια διάταξη. Στὰ ταινιοειδή ἐπίτιλα τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα ἐπαναλαμβάνονται, συνηθισμένα ἄλλωστε στὰ Μεσοβυζαντινὰ χφ^{153α}: σχηματοποιημένα φυτικά θέματα, συχνὰ μέσα σὲ κύκλους, διατάσσονται συμμετρικὰ μέσα στὸ στενὸ διάχωρο τοῦ ἐπίτιλου. Οἱ Ἅγιοι καὶ οἱ Μάρτυρες εἰκονίζονται ὀρθοὶ μετωπικοί, γι' αὐτὸ καὶ οἱ κώδικες ἐντάσσονται στὸν τύπο Β. Ἀπὸ τὸν εἰκονογραφικὸ αὐτὸ κανόνα ἀποκλίνουν ὁμως στὸν Μαρκιανὸ ἡ παράσταση τοῦ μαρτυρίου (ἀποτομή) τῶν ἐν Σινᾷ καὶ Ῥαίθου ἀναιρεθέντων μοναχῶν¹⁵⁴ (14 Ἰανουαρίου, φ. 60 β), ἐνῶ στὸν Ἀλεξανδρινὸ ἡ ἐορτὴ τῆς Παναγίας (15 Αὐγούστου, φ. 177 α) συνοδεύεται ἀπὸ τὴν Κοίμηση, τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴν ἀχειροποίητη εἰκόνα τοῦ Ἁγ. Μανδηλίου (16 Αὐγούστου, φ. 142 β), καὶ τοῦ Ἰω. Βαπτιστῆ ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς εὐρέσεως τῆς τιμίας κεφαλῆς τοῦ Ἰωάννου (29 Αὐγούστου, φ. 155 β).¹⁵⁵ Ὁ ἰδιαίτερος τόνισμός μετὰ παράσταση σκηνῆς τῶν ἐορτῶν τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἰω. Βαπτιστῆ ἀποτελεῖ, ὅπως εἶδαμε καὶ παραπάνω, τὸν κανόνα στὰ Μηνολόγια καὶ τῶν δύο τύπων.¹⁵⁶ Γιὰ τὸν Μαρκιανὸ κώδικα ὁμως ὁ Μιγιονίτς ὑποθέτει, ὅτι ὁ ἰδιαίτερος τόνισμός τῆς ἐορτῆς τῶν ἐν Σινᾷ καὶ Ῥαίθου ἀναιρεθέντων πατέρων μετὰ τὴν παράσταση τοῦ μαρτυρίου τους ὑποδηλώνει ὅτι ὁ κώδικας θὰ γράφηκε γιὰ τὴν Μονὴ Σινᾶ.¹⁵⁷

Ἀνάμεσα στὸν Marcianus 585 καὶ τὸν Alexandrinus 35 ὑπάρχουν στυλιστικὲς διαφορὲς ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀπόδοση τῶν κωδικῶν στὸν ἴδιο ζωγράφου: στὸν Ἀλεξανδρινὸ οἱ μορφὲς ἐμφανίζονται μεγαλύτερη ἐπιμήκυνση, κομψότερες ἀναλογίαι καὶ ἐπιμελέστερη πτυχολογία¹⁵⁸ ἀπ' ὅ,τι στὸν Μαρκιανὸ, ὅπου οἱ φιγούρες εἶναι πιὸ πλατειεῖς, μετὰ κοντύτερα σώματα καὶ μεγαλύτερες κεφαλές.¹⁵⁹ Εὐκόλα ὁμως ἀναγνωρίζει κανεὶς τὸ τεχνοτροπικὸ ὕφος τῆς ἐποχῆς, ποὺ ὑποδεικνύει ὅτι εἶναι ἔργα σύγχρονα, δύο σωζόμενοι τόμοι μιᾶς σειρᾶς τῶν 10 βιβλίων τοῦ Μηνολογίου τοῦ Μεταφραστῆ μέσα στὸ β' μισὸ τοῦ 11ου αἰ.: θὰ πρέπει νὰ παραγγέλθηκε ἀπὸ κάποιον πλούσιο ἰδιώτη ἢ μοναστήρι σὲ ἕνα ἀγνωστο σὲ μᾶς σκριπτάριο. Οἱ διαφορὲς ποὺ ἐντοπίζουμε στὴν γραφὴ καὶ στὸ ὕφος τῶν μικρογρα-

153α. Ἀ. Μαραβᾶ - Χατζηνικολάου - Χ. Τουφεξῆ-Πάσχου, *Κατάλογος Μικρογραφιῶν Βυζαντινῶν Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆνα 1978, εἰκ. 159, 191-195, 203-206.

154. I. Furlan, ὁ.π., εἰκ. 47.

155. Th. Moschonas, ὁ.π., εἰκ. 34, 35, 36.

156. Πρβλ. σελ. 290.

157. P. Mijović, "Une classification iconographique de Ménologes enluminés", *Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines*, Ochride 1961, III, Beograd 1964, 278.

158. Th. Moschonas, ὁ.π., εἰκ. 26, 27, 29 κλπ.

159. I. Furlan, ὁ.π., εἰκ. 46, 48.

φιών, που υποδηλώνουν διαφορετικό γραφέα και ζωγράφο για κάθε κώδικα, δέν πρέπει να ξενίζουν: τὸ μέγεθος τοῦ ἔργου θὰ ἐπέβαλε τὴν ἀνάθεση τῆς ἐργασίας σὲ περισσότερους, που ἐργάστηκαν ὁ καθένας στὸ δικό του ὕφος, ὑπακούοντας ὁμως σὲ μιὰ κοινὴ ἀρχὴ που διέπει τὴ διακόσμηση καὶ ἐπιδιώκει τὴν ὁμοιομορφία ὄλων τῶν τόμων τῆς σειρᾶς.¹⁶⁰

VI. – Στὴν Ὀμάδα 9¹⁶¹ ταξινομοῦνται ὁ κώδικας τῆς *M. Μεταμορφώσεως Μετεώρων 552*, Μάιος - Αὐγούστος, 11ος αἰ., *Λαύρας Δ 46 (422)*, Σεπτέμβριος, 11ος-12ος αἰ., καὶ *Vat. gr. 817*, 5-17 ἰαν., 11ος-12ος αἰ.

Οἱ κώδικες διακοσμοῦνται μὲ ὄλοσέλιδη μικρογραφία τοῦ πρώτου Ἁγίου τοῦ τόμου, που παριστάνεται ὄρθιος, μετωπικός, στὴν ἀρχὴ τοῦ κώδικα, ἀκριβῶς πρὶν ἀπὸ τὸν βίο του που ἀρχίζει στὴν ἐπόμενη σελίδα μὲ κατὰκοσμο ταινιοειδὲς ἐπίτιπλο.

Στὸν κώδ. τῶν Μετεώρων εἰκονίζεται ὁ Ἀρσένιος (8 Μαΐου, φ. 2β),¹⁶² στὸν Βατικανό, ὁ Παῦλος ὁ Θηβαῖος (5 ἰαν., φ.2β)¹⁶³ καὶ στὸν Λαυρεωτικό ὁ Συμεὼν ὁ Στυλῆτης (1 Σεπτ., φ. 4β).¹⁶⁴ ὁ βίος τοῦ τελευταίου ἐξαιρεταὶ στὴν ἀρχὴ μὲ ἐπίτιπλο σὲ σχῆμα Π. Ἴσως καὶ οἱ κώδικες αὐτοὶ νὰ ἀνήκουν στὴν ἴδια σειρά τοῦ Μεταφραστή σὰν τ. 1ος (Λαύρας), 7ος (Βατικανός) καὶ 10ος (Μετεώρων), ὅπως δέχεται ἡ Ν. Sevcenko.¹⁶⁵

VII. – Τέλος ἀπὸ τὰ χφ τῆς Ὀμάδας 12 τὴ μεγαλύτερη ὁμοιότητα ὅσον ἀφορᾷ στὴ διακόσμηση καὶ τὴ διάταξη κειμένου καὶ εἰκόνας παρουσιάζουν ὁ κώδικας τῆς *M. Βλατέων 3*, 1-16 Νοεμβρ., 12ος αἰ., *M. Σταυρονικήτα 3*, Σεπτέμβριος, 12ος αἰ., καὶ ὁ *Laurentianus XI, 10*, 4-15 Δεκεμβρίου, 11ος αἰ.:¹⁶⁶ Ὁ πρώτος Ἁγιος τοῦ τόμου εἰκονίζεται ἐδῶ ὀλόσμος, μετωπικός

160. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στοὺς κώδικες τῆς ομάδας 8, γιὰ τοὺς ὁποίους ἔχει γίνει γενικὰ ἀποδεκτό, ὅτι ἀνήκουν στὴν ἴδια ἔκδοση (πρβλ. N.P. Sevcenco, "An Eleventh century illustrated edition..." *East European Quarterly*, Vol. XIII, No. 4 (1979), 425 τῆς ἴδιας, "Six illustrated editions...", ὁ.π. στὴν ὑπόσημ. 102): στὸν Par. Gr. 580 ὁ ζωγράφος που δίνει στὶς μορφές κομψότερες ἀναλογίες καὶ μεγαλύτερη ἀνεση στὴν κίνηση διακρίνεται ἀπὸ τὸν ἢ τοὺς συναδέλφους του που εἰκονογράφησαν ἀκολουθώντας τὸ ἴδιο σύστημα διακόσμησης, τὸν Sinaiticus 512, τὸν Barocci 230 τῆς Ὁξφόρδης καὶ τὸν Hist. Gr.6 τῆς Βιέννης τῆς ἴδιας σειρᾶς. Ἔτσι ὁ διαφορετικὸς ζωγράφος ἢ γραφέας δέν σημαίνει ὑποχρεωτικὰ καὶ ἄλλη σειρά ἢ ἔκδοση, ἐὰν ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ὁμοιομορφία ἐμφάνιση τῶν τόμων, που διέπει τὸ πνεῦμα τῆς διακόσμησης, εἶναι προφανής.

161. Τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία τῶν κωδικῶν τῆς ομάδας 9 βλ. στὴν σελ 287 στὶς ὑπόσημ. 58 (χφ Μετεώρων), 59 (Λαύρας) καὶ 60 (Βατικανός).

162. Βλ. Νίκου Α. Βέη, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, Ἀθῆναι 1967, Πιν. LXV, LXXX.

163. Ὁ Ehrhard, II 538 δίνει μιὰ λιγὸλογη περιγραφή τῆς μικρογραφίας.

164. *Θησαυροί*, III 248, εἰκ. 111.

165. "Six illustrated editions of the Metaphrastian Menologium", *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress*, Wien, 5.-10. Oktober 1981, Résumés des Communications, ἡ ὁποία στὴν σειρά αὐτὴ ταξινομεῖ τὸν Vaticanus Gr. 817 καὶ τὸν Μετεώρων, Μεταμορφώσεως 552, δέν ἀναφέρει ὁμως τὸν Λαύρας Δ 46 (422).

166. Γιὰ τοὺς κώδικες αὐτοὺς βλ. ὁμάδα 12, σ.288 καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία στὶς ὑπόσημ. 70 (χφ Βλατέων), 71 (Σταυρονικήτα) καὶ 72 (Λαυρεντιανός).

μέσα στο επίτιτλο που βρίσκεται στην αρχή του βίου του. Οί επόμενοι βίοι διακοσμούνται με ένα απλό ταινιοειδές επίτιτλο στην αρχή.

Έτσι στο χφ τής Μ. Βλατέων εικονίζονται οί "Άγιοι Άνάργυροι, Κοσμάς και Δαμιανός (1 Νοεμβρ.), στού Σταυρονικήτα ό Συμεών Στυλίτης (1 Σεπτ.) και στόν Λαυρεντιανό ή Άγ. Βαρβάρα (4 Δεκ.).¹⁶⁷

Ίσως και αύτοί οί κώδικες νά ανήκουν στην ίδια έκδοση, σάν τ.1 (Σταυρονικήτα), 3 (Βλατέων) και 5 (Λαυρεντιανός).¹⁶⁸

VIII. - Λίγο μετά τή συγγραφή του και τήν έπιτυχία που γνώρισε, τό έργο του Μεταφραστή άρχισε νά ύφίσταται άλλαγές: στο ά' έξάμηνο συντομεύθηκε, ενώ στο β' πλουτίσθηκε και με άλλους βίους.¹⁶⁹

Σ' αύτήν τήν άγιογραφική παραγωγή μετά τό Μεταφραστή και σε εξάρτηση από αύτόν τοποθετείται ή έκδοση του «Άυτοκρατορικού Μηνολόγιου». ¹⁷⁰

Τό Μηνολόγιο αύτό περιλαμβάνει νέα άγιογραφικά κείμενα, όλα άνώνυμα, που όμως προκύπτουν από τήν έπεξεργασία παλαιών βίων όπως και βίων του Μεταφραστή. Έπειδή όλα τά κείμενα τελειώνουν με μία προσευχή προς τόν έκάστοτε "Άγιο"¹⁷¹ για κάποιον Άυτοκράτορα, τό Μηνολόγιο ονομάσθηκε «άυτοκρατορικό».

Ό Άυτοκράτορας του όποιου τό όνομα σχηματίζεται στην άκροστιχίδα, - Μ Ι Χ Α Η Λ Π -, ταυτίσθηκε με τόν Μιχαήλ IV τόν Παφλαγόνα (1043-1041),¹⁷² άλλη γνώμη όμως συνδέει τό όνομα με τόν Πατριάρχη Μιχαήλ Κερουλάριο (1043-58).¹⁷³

Από αύτό τό «Άυτοκρατορικό Μηνολόγιο» έχουν σωθει δύο τόμοι, που ανήκουν στην ίδια έκδοση: ό κώδ. 183 του Ίστορ. Μουσείου τής Μόσχας (παλ. στην Συνοδική Βιβλιοθήκη Νο.183), Φεβρουάριος και Μάρτιος και τής *Baltimore, Walters Art Gallery W521* (παλ. *Cahirensis* 33), Ίανουάριος, και οί δύο γύρω στο 1040. Σε χαμένο τόμο τής ίδιας έκδοσης ανήκει και τό άπόσπασμα του *Μουσ. Μπενάκη* 5.¹⁷⁴

167. Οί μικρογραφίες των χφ αυτών δεν είναι δημοσιευμένες για τήν ταξινόμησή τους στηρίχτηκε στις περιγραφές που δίνει ό Ehrhard, II 410 (κώδ. Μ. Βλατέων), 326 (Σταυρονικήτα) και 475 (Λαυρεντιανός). Για τόν τελευταίο κώδικα σημειώνεται ότι ό βίος τής Άγίας Βαρβάρας είναι ό πρώτος του τόμου, έφόσον στή συλλογή του Μεταφραστή ό Δεκέμβριος άρχίζει με τήν έορτή τής Βαρβάρας, στις 4 του μηνός.

168. όπως ύποστηρίζει ή Ν. Sevcenko, ό.π., ή όποια θεωρεί ότι στην έκδοση αύτή ανήκουν ό κώδ. τής Μονής Βλατέων, ό Λαυρεντιανός και ένα χφ στην Ώξφορδη New College 149, που μου είναι άγνωστο· δεν αναφέρει τόν κώδ. τής Μ. Σταυρονικήτα.

169. Ehrhard, III 1 έπ.

170. Ehrhard, III 341 έπ. (Die vom Metaphrasten abhängigen zwei kaiserlichen Menologien).

171. Μερικές από τις προσευχές αυτές βλ. στόν Ehrhard, III 346, ύποσημ. 1.

172. Ehrhard, III 404 έπ.: F. Halkin, "Le mois de Janvier du "Ménologe impérial" Byzantin", *Analecta Bollandiana* 5 (1939) 225 έπ.

173. I. Sevcenko, στού G. Vikan, έκδ., *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections*, Princeton Univ. 1973, 80.

174. Για τόν κώδικα τής Μόσχας βλ. D.K. Trenev - N.P. Popov, *Miniatures du ménologe grec*

Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ ταξινομήθηκαν στὴν ὁμάδα 2,¹⁷⁵ μαζί τους τοποθετεῖται καὶ ὁ *Vat. gr.1613*, τὸ Συναξάριο τοῦ Βασιλείου τοῦ Β'.¹⁷⁶ Ἀπὸ ἀπόψεως κειμένου τὸ «Αὐτοκρατορικό μηνολόγιο» εἶναι ἐντελῶς διαφορετικό ἀπὸ τὸ Συναξάριο τοῦ Βασιλείου Β': οἱ βίοι εἶναι μακροσκελεῖς διηγήσεις καὶ καταλαμβάνουν ἄρκετὰ φύλλα, ἐνῶ στὸ Συναξάριο τὰ κείμενα εἶναι σύντομα καὶ περιλαμβάνουν μισή σελίδα τοῦ χφ. Ἐπίσης, ἐνῶ τὸ Συναξάριο, ὅπως συνήθως, παρέχει τοὺς σύντομους βίους ὄλων τῶν Ἁγίων τῆς ἡμέρας, τὸ Μηνολόγιο προβαίνει κατὰ κανόνα στὴν ἐπιλογή ἐνὸς μόνου ἀπὸ τοὺς Ἁγίους τῆς ἡμέρας, τοῦ ὁποῖου παραθέτει τὸ βίο.

Ὁ Βατικανὸς κώδικας ὅμως, ἢ ἕνας ἄλλος ἄγνωστος σὲ μᾶς παρόμοιος κώδικας, ἐπέδρασε στὴ διάταξη καὶ τὴν εἰκονογράφηση τῶν χφ τῆς Μόσχας καὶ τῆς Βαλτιμόρης.¹⁷⁷

Στοὺς τόμους τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ Μηνολογίου, ὅπως καὶ στὸν Βατικανὸ κώδικα ἢ μικρογραφία σὲ ἀπλὸ ἀκόσμητο πλαίσιο ἐκτείνεται κατὰ πλάτος πάνω καὶ ἀπὸ τίς δύο στήλες τοῦ κειμένου. Ἡ διαφορὰ μὲ τὸν Βατικανὸ κώδικα εἶναι ὅτι ἐκεῖ τὸ κείμενο γράφεται σὲ μιά φαρδεῖα στήλη καὶ ὅτι ἡ μικρογραφία βρίσκεται ἐναλλάξ στὰ φύλλα *recto* ἐπάνω καὶ στὰ φύλλα *verso* κάτω ἀπὸ τὴν στήλη κειμένου.

Ἡ εἰκονογραφικὴ καὶ στιλιστικὴ ἐξάρτηση τοῦ κώδ. τῆς Μόσχας 183 ἀπὸ τὸν *Vat. gr. 1613* εἶχε παρατηρηθεῖ ἤδη ἀπὸ παλῆὰ ἀπὸ τὸν *Kondakov* ἢ ἴδια ἐξάρτηση ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν κώδ. τῆς *Baltimore W. 521*.¹⁷⁸ Τὸ Συναξάριο τοῦ Βασιλείου Β' – ἢ «Μηνολόγιο» ὅπως λανθασμένα ἀποκαλεῖται – εἶναι τὸ παλαιότερο χφ τῆς ὁμάδας.

Ἡ ἐπίδραση αὐτοῦ τοῦ κώδ. ἢ κάποιου ἄλλου παρόμοιου εἶναι φανερὴ ὄχι μόνον στοὺς δύο σωζόμενους τόμους τοῦ «Αὐτοκρατορικοῦ Μηνολογίου» ἀλλὰ καὶ σὲ μεμονωμένα φύλλα ἄλλων χφ, ὅπως στὸν *Λαύρας Δ 51* (427), *Μεταφραστής*, 14-31 Δεκ., 11ος αἰ., στὸ φ. 127 α (*Μαρτύριον τῶν Ἁγ. Δέκα*) καὶ φ. 170α (*Μαρτύριον τῶν 20.000 Μαρτύρων*

du XIe s. No 183 de la Bibliothèque Synodale à Moscou, Μόσχα 1911, εἰκ. 1 ἐπ., καὶ εἰδικότερη βιβλιογραφία στὴν ὁμάδα 2, σελ.281 ὑποσημ. 26· γιὰ τὸν κώδικα τῆς Βαλτιμόρης βλ. Th. Moschonas "Histoire étrange d'un manuscrit enluminé alexandrin du XIe s. perdu et retrouvé", Ἀνάλεκτα, Ἐκδόσεις τοῦ Ἰνστιτούτου τῶν Ἀνατολικῶν Σπουδῶν τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας, Ἄρ. 12, 17-20, εἰκ. 1-24 καὶ πιὸ ἐκτεταμένη βιβλιογραφία στὴν ὁμάδα 2, σελ.281, ὑποσημ. 27· τέλος γιὰ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Μουσείου Μπενάκη βλ. I. Sevckenko, "The Illuminators of the Menologium of Basil II", *DOP* 16 (1962) 268, εἰκ. 15 καὶ εἰδικότερη βιβλιογραφία στὴν ὁμάδα 2, σ.281, ὑποσημ. 28. Ἐχει γίνει γενικὰ ἀποδεκτὸ ὅτι οἱ κώδικες αὐτοὶ ἀνήκουν στὴν ἴδια σειρά (βλ. G. Vikan, ἐκδ. ὁ.π., 80· *Beltling, Euphemia-Kirche*. 150, ὑποσημ. 114· F. Halkin, ὁ.π., 227· I. Sevckenko, ὁ.π., 267· Weitzmann, "Byz. Min.", 273). 175. Βλ. σελ. 281.

176. Σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. στὴν ὑποσημ. 25.

177. Πρβλ. *Kondakov, Histoire*, 109· Weitzmann, "Byz. Min.", 273· I. Sevckenko, ὁ.π., 267, εἰκ. 7-10· S. Der Nersessian, «Τὸ Μηνολόγιο τῆς Μόσχας» (ρωσ.), *Vizantijska, Τιμητικὸς τόμος* γιὰ τὸν V. Lazarev, Μόσχα 1973, 94 ἐπ. μὲ εἰκόνες.

178. Βλ. βιβλιογραφία στὴν προηγούμενη ὑποσημ.

έν Νικομηδεία):¹⁷⁹ σέ· αντίθεση με τή διάταξη πού έπικρατεῖ στούς υπόλοιπους βίους¹⁸⁰ τοῦ κώδ. σά δύο αὐτά φύλλα ἡ παράσταση ἐκτείνεται καί πάλι κατά πλάτος, πάνω καί ἀπό τίς δύο στήλες τοῦ κειμένου· εἰκονογραφικά παρατηροῦνται διαφορές, ἀλλά οἱ παραστάσεις καί τῶν δύο χφ, τοῦ Λαυρεωτικοῦ καί τοῦ Βατικανοῦ, πρέπει νά ἀνάγονται σέ κοινά πρότυπα.¹⁸¹

Ύστεροβυζαντινά Μηνολόγια

Τό Μηνολόγιο τοῦ Μεταφραστή εἶχε μεγάλη διάδοση κυρίως τόν 11ο καί τόν 12ο αἰ., ὅπως μαρτυροῦν τά ἱστορημένα χφ. Ἀπό τήν ὑστεροβυζαντινή ἐποχή τά εἰκονογραφημένα μηνολόγια πού ξέρομε σήμερα εἶναι ἐλάχιστα:

ὁ *Par. gr. 1561*,¹⁸² 13ος αἰ., ὁ *Διονυσίου 50*,¹⁸³ 13ος-14ος καί ὁ *Oxford, Bodl. Libr. th. gr. f. 1.*,¹⁸⁴ 1322-1340, τό γνωστό Μηνολόγιο τοῦ Δεσπότη Δημητρίου Α' τοῦ Παλαιολόγου. Εἶναι ἐνδεικτικό ὅτι κανένα χφ δέν ἀνήκει πιά στόν Μεταφραστή. Ὁ τρόπος ὁμως διακοσμῆσεως καί ἡ εἰκονογραφία τῶν μεσοβυζαντινῶν χφ ἐπιδρούσε δεσμευτικά στά ὑστερώτερα: στόν Διονυσίου 50 π.χ. οἱ παραστάσεις στήν ἐορτή τῆς Θεοτόκου καί τοῦ Ἰωάννου Βαπτιστοῦ εἶναι πιστά ἀντίγραφα τοῦ Μεταφραστή τοῦ κώδ. τοῦ Ἱστορ. Μουσείου τῆς Μόσχας 9/382,¹⁸⁵ καί μόνον τό ὕφος προδίνει τήν ἐποχή τῶν Παλαιολόγων.¹⁸⁶

Ἀντίθετα στό εἰκονογραφημένο Μηνολόγιο χωρίς κείμενο τοῦ Δεσπότη Δημ. Παλαιολόγου, πού θεωρεῖται μοναδικό στό εἶδος του, τó σύστημα τῆς εἰκονογράφησης ἀπομακρύνεται ἐντελῶς ἀπό τήν παράδοση. Ὁ τρόπος παραστάσεως τῶν μικρογραφιῶν δέν στηρίζεται πιά στά πρότυπα τῶν μεσοβυζαντινῶν χφ, ἀλλά στή σύγχρονη μνημειώδη ζωγραφική τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων, ἀπ' ὅπου ἀντλοῦνται τά πρότυπα.¹⁸⁷

179. Βλ. *Θησαυροί*, III, εἰκ. 114 (Τῶν Ἁγ. Δέκα) καί *Der Nersessian*, "Met. Menol.", 224 μέ ὑπόσημ. 17, 226, εἰκ. 7· γιά εἰδικότερη βιβλιογραφία πρβλ. ομάδα 2, σ.282, ὑπόσημ. 30, καί ομάδα 5, σ.283, ὑπόσημ. 39.

180. Βλ. *Θησαυροί*, III, εἰκ. 115-117.

181. Ὅπως παρατηρεῖ ἡ *Der Nersessian*, "Met.-Menol.", 227 ἐπ., εἰκ. 5,6 καί 7, γιά τά πρότυπα τῆς παραστάσεως τῶν 20.000 ἐν Νικομηδεία· γιά τó Μαρτύριο τῶν Ἁγ. Δέκα καί τά πρότυπά του πρβλ. *Θησαυροί* III, εἰκ. 114 μέ τó «Μηνολόγιο» τοῦ Βασιλείου Β' (*Il Ménologio di Basilio II*, Cod. Vaticano Greco 1613, Torino 1907, σελ. 269, 278-280).

182. Σχετική βιβλιογραφία βλ. στήν ομάδα 2, σ.282, ὑπόσημ. 29.

183. Τῆ βιβλιογραφία βλ. στήν ομάδα 11, σ.288, ὑπόσημ. 66.

184. Βιβλιογραφία βλ. στήν ομάδα 1, σ.280, ὑπόσημ. 23.

185. Περιγραφή τοῦ κώδικα βλ. σελ. 298 ἐπ.

186. *Belting*, *Euphemia-Kirche*, 151 ἐπ., Πιν. 41a,b.

187. Πρβλ. *CBM* II, εἰκ. 1 ἐπ. μέ *Decani* καί *Gracanica*, πρόχειρα στόν *Mijović*, εἰκ. 115-117.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Τό βιβλίο του I. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the year 1453*, Leiden - E.J. Brill - 1981, 2 τόμοι, κατόρθωσα να τό βρώ, όταν τό άρθρο είχε ήδη τυπωθεί και προσθήκες στην βιβλιογραφία ήταν πλέον αδύνατες. Ὁ αναγνώστης μπορεί εύκολα να βρεῖ τοὺς χρονολογημένους κώδικες, πού ἀναφέρονται στό ἄρθρο, ἀναδημοσιευμένους και συγκεντρωμένους με βιβλιογραφία και κωδικολογικές σημειώσεις στό βιβλίο του Σπαθαράκη. Συγκεκριμένα: Για τά χφ Oxford, Bodl. Libr. Barocci 230, Βιέννη, Hist. gr.6, Par. gr. 580, Sinaiticus 512 (ὁμάδα 8, ἡ παλιότερη γνωστή χρονολογημένη ἐκδοση του Μεταφραστῆ), πρβλ. Spatharakis, ὁ.π., I, Nr 63-67, σ. 22 ἐπ. και II, fig. 113-119.

Για τά χφ του «Αὐτοκρατορικοῦ Μηνολογίου» (ὁμάδα 2), Μόσχα, Ἱστορ. Μουσείο 183 και Baltimore, Walters Art Gallery W521, πρβλ. στον τ. I, Nr306, 307, σ.74 ἐπ. και II, fig. 533-537. Για τον Vat. Gr. 1613, πρβλ. I, Nr 35, σ.16 ἐπ. και II, fig. 66-73.

Για τό χφ του Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας 9/382 (ὁμάδα 4), πρβλ. I, Nr 78, σ. 26 ἐπ. και II, fig. 141-143. Για τό χφ τῆς Ὁξφόρδης, Bodl. Libr., th. gr. f.1 (ὁμάδα 1), πρβλ. I, Nr 237, σ.60 και II, fig. 427-429. Για τον Vat. gr. 866 (ὁμάδα 7), πρβλ. I, Nr 303, σ. 73 ἐπ. και II, fig. 530.

Ἀξιόλογος για τῆ μελέτη αὐτή εἶναι ὁ Λαύρας Δ82 (458) στον τ.Ι,23, τον ὁποῖον οἱ Ehrhard και Mijonics δέν ἀναφέρουν. Ὅπως προκύπτει ἀπό τον κατάλογο τῶν βίων πού παρέχει ὁ Εὐστρατιάδης, 72, τό χφ ἀνήκει στον τόμο 6 (β' 15ῆμερο του Δεκεμβρίου) του Μηνολογίου του Μεταφραστῆ. Ὁ Σπαθαράκης θεωρεῖ πιθανό, ὅτι τό χφ ἀνήκει στην ἴδια σειρά με τά χφ πού ἐντάσσονται ἐδῶ στην ὁμάδα 8. Ἔτσι στους τόμους 1 (Barocci 230), 2 (Hist. gr.6), 4 (Par.gr.580) και 7 (Sinaiticus 512) τῆς παλαιότερης γνωστῆς ἐκδόσης του Μεταφραστῆ (βλ. ἐδῶ σελ.296) μπορεί να προστεθεῖ και ὁ τόμος 6 (Λαύρας Δ82).

Σ υ ν τ ο μ ο γ ρ α φ ί ε ς

- Belling, *Euphemia-Kirche*: R. Naumann - H. Belling, *Die Euphemia - Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, Berlin 1966
- C B M: I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, Oxford Bodleian Library, Stuttgart 1977-1978, 2 τόμοι.
- Der Nersessian, "Met.Menol.": S. Der Nersessian, "The Illustrations of the Metaphrastian Menologium", *Late Classical and Medieval Studies in honor of Albert Mathias Friend Jr.*, Princeton 1955, 222-231.
- Ehrhard: A. Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der Hagiographischen und Homiletischen Literatur der Griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jhs.*, Leipzig-Berlin 1937-1952, 4 τόμοι.
- Εύστρατιάδης: Σπυρίδωνος Μοναχού Λαυριώτου και Σωφρ. Εύστρατιάδου, *Κατάλογος τῶν κωδικῶν τῆς Μεγίστης Λαύρας*, Paris 1925.
- Θησαυροί: Στ. Πελεκανίδου, Π.Κ. Χρήστου, Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Καδά, *Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Ἀθήνα 1973-1979, 3 τ.
- Kondakov, *Histoire*: N. Kondakov, *Histoire de l'art byzantin considéré principalement dans les Miniatures*, Paris-Londres 1886-1891, 2 τόμοι.
- Lake: K. and S. Lake, *Dated greek minuscule Manuscripts to the year 1200*, Boston, Mass., 1934-1945, 10 τόμοι.
- Λάμπρος: Σπ. Λάμπρου, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγ. Ὁρους ἐλληνικῶν κωδικῶν*, Cambridge 1895-1900, 2 τ.
- Lazarev: V. Lazarev, *Storia della Pittura Bizantina*, Torino 1967.
- Lichaceva: V.D. Lichaceva, *Byzantine Miniature. Master-pieces of byzantine miniature of IXth-XVth centuries in Soviet collections*, Moscow 1977.
- Mackerprang: M. Mackerprang - V. Madsen - C. Petersen, *Greek and Latin Illuminated Manuscripts from the X- XIII centuries in Danish Collections*, Copenhagen 1921.
- Mijović: P. Mijović, *Menolog. Recherches iconographiques*, Beograd 1973.
- Weitzmann, "Cycl. Illustr.": K. Weitzmann, "The Selection of Texts for Cyclic Illustration in Byzantine Manuscripts", *Byzantine Books and Bookmen*, A Dumbarton Oaks Colloquium, Washington D.C., 1975, 69 ἐπ.= *Byzantine Book Illumination and Ivories*, Variorum Reprints, London 1980, 69 ἐπ.

Weitzmann, "Byz. Min.":

K. Weitzmann, "Byzantine Miniature and Icon Painting in the Eleventh Century", *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, Chicago and London 1971, 271 ἐπ.

Weitzmann, *Studies*:

K. Weitzmann, *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, Chicago and London 1971.

SUMMARY

H. Deliyanni-Dori, *The illuminated Manuscripts of the Menologion of Symeon Metaphrastes (Classification of the Manuscripts - Editions of the Menologion)*

Symeon Metaphrastes, a 10th century byzantine dignitary who lived in Constantinople compiled a Menologion, namely a collection of 148 Lives of Saints for the whole year, from September 1st to August 31. His work consists of ten volumes: eight of them comprise lives of Saints from September to January, while vol. 9 and 10 comprise lives of Saints from February to August. His Menologion must have been successful, judging by the 700 Mss, in which his work has been preserved. Among them only a small number (about 40) are illuminated and these constitute the object of this study.

These illustrated volumes belonged originally to different "editions" or sets of the Menologion. The basic concept of this article is that volumes which belong to the same "edition" follow the same rules of illumination, i.e. the way the page is laid out and the position and relation between the titles, miniatures and columns of the text.

In order to define the type of illumination, the Mss had to be classified. For this classification the typology by Mijović (Type A: Mss with scenes and Type B: Mss with standing figures) was applied; within the types (A and B) though, the classification goes further on, reintroducing Ehrhard's criterion, a codicological one: according to the type of illumination as described above the Mss were arranged in 12 groups, 7 under the Type A and 5 under the Type B. This grouping brought forth the similarly illuminated Mss which probably belonged to the same sets or editions. These "editions", possibly to the number of seven, are described on pp.295 sqq of this article.

Σ η μ ε ι ω σ η: Τὰ φύλλα κωδικῶν στὶς εἰκόνες 1-24 ποὺ συνοδεύουν τὸ κείμενο ἀναδημοσιεύονται ἀπὸ τὰ ἐξῆς βιβλία:

- Εἰκ.1, Par. gr.580, φ.2β : H. Omont, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIVe s., Paris 1929, Πίv. CII
- Εἰκ.2, Sinaiticus 512, φ.2β : K. Weitzmann, Illustrated Manuscripts at St. Catherine's Monastery on Mt. Sinai, Collegville, Minnesota 1973, εἰκ.27
- Εἰκ.3, Oxford, Bodl. Libr., Barocci : CBM I, εἰκ. 172
230, φ.3β
- Εἰκ.4, Βιέννη, Hist. gr.6, φ.3β : P. Buberl - H. Gerstinger, Die Byzantinischen Handschriften. Band II. Die Handschriften des 10-18 Jh., Leipzig 1938, Πίv. XIV.
- Εἰκ.5, Μόσχα, Ἱστορ. Μουσεῖο : Lake VI, Πίv. 411
9/382, φ.1α
- Εἰκ.6, Sinaiticus 500, φ.5α : K. Weitzmann, ὁ.π., εἰκ.26
- Εἰκ.7 καὶ 8, Μόσχα, Ἱστορ. Μουσεῖο 9/382, φφ.101α καὶ 72β : Lichaceva, Πίv. 11,13
- Εἰκ.9,11 καὶ 14, Κοπεγχάγη, Gl. : Mackerprang, Πίv. III
Kongl. Saml. 167, φφ.2α, 146β
καὶ 187α
- Εἰκ.10,12 καὶ 13, Μόσχα, Ἱστορ. Μουσεῖο 175/358, φφ.1α, 37β
καὶ 28α : Lichaceva, Πίv.15,16 καὶ 17
- Εἰκ.15 καὶ 16, Ambrosianus gr. : K. Weitzmann, Illustrations to the Lives of the Five
1017 (E 89 inf.), φφ.211α καὶ 234α
Martyrs of Sebaste, DOP 33 (1979), εἰκ.4 καὶ 5
- Εἰκ.17 καὶ 18, Λαύρας Δ 71, : Θησαυροὶ III, εἰκ.119 καὶ 122
φφ.45α καὶ 169α
- Εἰκ.19, 21 καὶ 24, Marcianus 585, : I. Furlan, Codici greci illustrati della Biblioteca Marciana, I,
φφ.54α, 102α καὶ 60β Μιλάνο 1978, εἰκ.46-48
- Εἰκ.20, 22 καὶ 23, Alexandrinus : Th. Moschonas, Histoire étrange d'un manuscrit enluminé
35, φφ.41α, 74α καὶ 155β alexandrin du XIe s. perdu et retrouvé, Ἀνάλεκτα,
Ἐκδόσεις τοῦ Ἰνστιτούτου τῶν Ἀνατολικῶν Σπουδῶν τῆς
Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας Ἀρ.12, Ἀλεξανδρεία 1963, σελ.28, 30, 36.